
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Graham Speake (ed.), *Encyclopedia of Greece and the Hellenic Tradition*, vol. I: A-K, vol. II: L-Z, London - Chicago, Fitzroy Dearborn Publishers, 2000, σελ. xxxvii + 1-914, και xxxi + 915-1861.

Ο Graham Speake, συγγραφέας της μελέτης *Collation of the Manuscripts of Sophocles' Oedipus Coloneus* (Durham, North Carolina 1978), και επιμελητής του λεξικού *A Dictionary of Ancient History* (Oxford - Cambridge, Mass. 1994), συνέλαβε και πραγματοποίησε την ιδέα της σύνταξης ενός εγκυκλοπαιδικού λεξικού για την Ελλάδα, τους Έλληνες και την ελληνική παράδοση. Συγκέντρωσε ένα πολύ αξιόλογο επιτελείο 12 συμβούλων (Sir John Boardman, Anthony Bryer, David Buckton, Dimitri Conomos, John Haldon, Elizabeth Jeffreys, Bishop Kallistos of Diokleia, Paschalis Kitromilides, Robert Parker, James Pettifer, Malcolm Wagstaff και Nigel Wilson) και συντόνισε τη συλλογική εργασία 269 επιστημόνων, ειδικών σε επιμέρους θέματα του αρχαίου, του μεσαιωνικού και του νεότερου ελλητισμού. Το αποτέλεσμα είναι ένα χρησιμότερο δίτομο έργο, που απευθύνεται, κατά τον επιμελητή, στους απανταχού Έλληνες, ελληνοιστές και φιλέλληνες.

Και στους δύο τόμους του λεξικού βρίσκει κανείς, τόσο στο μπροστινό όσο και στο πίσω εσώφυλλο, έναν χάρτη του ελληνικού κόσμου, που περιλαμβάνει την ιταλική, τη βαλκανική και τη μικρασιατική χερσόνησο, καθώς και την Εγγύς Ανατολή και τη βόρεια Αφρική. Επαναλαμβάνονται επίσης και στους δύο τόμους κάποια χρησιμότερα στοιχεία, τα οποία αφορούν το σύνολο του έργου και διευκολύνουν τον χρήστη του λεξικού τόσο στην ενημέρωσή του για τα πραγματευόμενα ζητήματα όσο και στην αναζήτηση των επιμέρους δεδομένων: (1) Contents, (2) Maps and Site Plans, (3) Alphabetical List of Entries, (4) Thematic List of Entries: Entries by Category, (5) Chronological List of Individuals, (6) Note on Transliteration, και (7) Byzantine Emperors.

Ο πιο αναλυτικός από τους παραπάνω πίνακες είναι ο Θεματικός κατάλογος λημμάτων, που υποδιαιρείται στις εξής ενότητες: (1) Events (κατά χρονολογική σειρά), (2) Periods (επίσης κατά χρονολογική σειρά), (3) Cities, Islands, Lakes, Monastic Foundations, Mountains, (4) Regions, (5) Ethnic Groups, (6) Themes και (7) Individuals and Families. Η 6η ενότητα (Themes) είναι χωρισμένη σε (α) Social History, (β) Cultural History, (γ) Political and Military History, (δ) Religious History, (ε) Science, Medicine, Philosophy, (ς) Economic History, και (ζ) Geography. Η 7η ενότητα (Indi-

viduals and Families) διαιρείται χρονολογικά σε (α) Antiquity: (1) *Orators* (2) *Poets, Scholars, Prose Writers*, (3) *Rulers, Politicians, Warriors, Lawgivers*, (4) *Philosophers, Scientists, Mathematicians*, (5) *Historians and Biographers*, (6) *Religious*, και (7) *Artists*. (β) Byzantium: (1) *Scholars and Teachers*, (2) *Rulers and Politicians*, (3) *Historians and Prose Writers*, (4) *Religious and Theologians*, και (5) *Poets, Musicians, Artists*. (γ) Tourkokratia/Frangokratia: (1) *Scholars and Teachers*, (2) *Writers*, (3) *Rulers, Warriors, Politicians*, (4) *Religious and Theologians*, και (5) *Artists*. (δ) Modern: (1) *Writers, Artists, Musicians, Film Directors*, (2) *Rulers, Warriors, Politicians*, (3) *Industrialists*, και (4) *Religious*.

Στον 1ο τόμο υπάρχει επιπλέον Προλογικό σημείωμα του επιμελητή (Editor's note, σσ. vii-viii), και αλφαβητικός κατάλογος συμβούλων (Advisers, σ. ix) και συνεργατών (Contributors, σσ. ix-xi). Ο 2ος τόμος, στον οποίο συνεχίζεται η σελιδαρίθμηση του 1ου τόμου, ολοκληρώνεται με ένα αναλυτικότερο ευρετήριο (Index, σσ. 1759-1839), σύντομα εργοβιογραφικά σημειώματα για τους συντελεστές του λεξικού, όπου φαίνεται και η συμβολή του καθενός στο συγκεκριμένο συλλογικό έργο (Notes on Advisers and Contributors, σσ. 1841-1860), και τέλος ευχαριστίες για την άδεια χρήσης του φωτογραφικού υλικού, το οποίο συμπληρώνει κάποια επιμέρους λήμματα (Photographic Acknowledgements, σ. 1861).

Το λεξικό αυτό φιλοδοξεί να παρουσιάσει μια ευρύτατη εικόνα του ελληνισμού από κάθε άποψη. Χρονικά ξεκινά από τον Όμηρο και τον Ησίοδο και φτάνει ως τον εφοπλιστή Γεώργιο Λιβανό (1926-1997) και τον σκηνοθέτη Θόδωρο Αγγελόπουλο (1935-). Θεματικά περιλαμβάνει στοιχεία φιλολογικά, βιογραφικά, αρχαιολογικά, ιστορικά, στρατιωτικά, γεωγραφικά, εθνολογικά, κοινωνιολογικά, πολιτιστικά, θρησκευτικά, φιλοσοφικά, επιστημονικά, οικονομικά κ.ά. Εξετάζονται διαχρονικά διάφορα ζητήματα, όπως ο γάμος, η αγαμία, η μοιχεία, το διαζύγιο, η προίκα, η αντισύλληψη, η έκτρωση, η υιοθεσία, ο αθλητισμός, ο αντισημιτισμός, η αστυφιλία, η διατροφή, η διαφθορά, η δουλεία, η ελευθερία, ο επεκτατισμός, οι μειονότητες, η μετανάστευση, οι πρόσφυγες, η φιλοξενία κ.ά.

Τα πολύ εκτενή άρθρα χωρίζονται σε επιμέρους τμήματα, είτε κατά χρονικές περιόδους είτε κατά θεματικές υποδιαίρεσεις. Μερικά από αυτά είναι γραμμένα από τον ίδιο συντάκτη, όπως π.χ. τα λήμματα Law (σσ. 931-935: I. N. Arnaoutoglou) και Philosophy (σσ. 1308-1313: L. Siorvanes). Τα περισσότερα όμως εκτενή λήμματα αποτελούνται από συμβολές περισσότερων ειδικών, όπως π.χ. Architecture, σσ. 127-143: E. Bastea (Domestic και Public Works), R. A. Tomlinson (Fortifications, Palaces και Religious), και D. Winfield (Military and Masonry Developments). Historiography, σσ. 758-768: C. L. Murison (Antiquity), A. R. Littlewood (Byzantium and Tourkokratia), και R. Ehalotis (Modern). Painting, σσ. 1223-1229: V. M. da Costa (Ancient), D. Winfield (Byzantium), και R. L. N. Barber (Tourkokratia and Modern). Η πολιτική ιστορία του ελληνισμού εξε-

τάζεται σε περισσότερα επιμέρους λήματα (σσ. 1349-1379): Political History to 490 BC (J. M. Hall), Political History 490-323 BC (M. J. Edwards), 323-31 BC (E. E. Rice), 31 BC - AD 330 (C. K. Kosso), AD 330-802 (F. E. Shlosser), 802-1204 (C. Foss), 1204-1261 (P. Lock), 1261-1453 (D. G. Angelov), 1453-1832 (A. A. M. Bryer) και Political History since 1832 (G. Kazamias).

Τα βιογραφικά άρθρα που αφορούν συγγραφείς συνοδεύονται από τρεις συμπληρωματικές ενότητες, με μικρότερα τυπογραφικά στοιχεία: (α) Biography, (β) Writings και (γ) Further Reading. Τα υπόλοιπα λήματα ακολουθούνται συνήθως από δύο συμπληρωματικές ενότητες: (α) Summary και (β) Further Reading.

Το σύνολο του έργου δείχνει κατά κανόνα καλή συγκρότηση, ενδιαφέρουσες επιλογές, τεκμηριωμένη παρουσίαση, συντομία και περιεκτικότητα, καθώς και ισορροπία στην έκθεση αντικρουόμενων απόψεων. Καλύπτει με επάρκεια ένα μεγάλο μέρος των θεμάτων που αφορούν τον ελληνικό κόσμο και πολιτισμό, προσφέροντας στον χρήστη του λεξικού μια σαφή και σφαιρική εικόνα. Τα λήματα είναι συνήθως γραμμένα από ειδικούς των επιμέρους κλάδων, με αποτέλεσμα το σύνολο του κειμένου των άρθρων να είναι γενικά πολύ ικανοποιητικό.

Ωστόσο θα μπορούσε κανείς να προτείνει βελτιώσεις σε επιμέρους ζητήματα. Για παράδειγμα, παρόλο που σε ένα δίτομο εγκυκλοπαιδικό λεξικό με τόσο ευρύ φάσμα είναι φυσικό να προσπαθεί κανείς να κάνει μέγιστη οικονομία και αυστηρή επιλογή των λημμάτων, νομίζω ότι δεν θα έπρεπε να παραλείπονται κάποια ενδιαφέροντα λήματα, π.χ. Florilegia (για τα αρχαία και τα βυζαντινά ανθολόγια και γνωμολόγια), Folk songs (για τα διάφορα είδη δημοτικών τραγουδιών), Folk tales (για τα πολυποίκιλα ελληνικά παραμύθια), Proverbs (για τις αρχαίες, τις βυζαντινές και τις νεοελληνικές παροιμίες) και Satire (για τη σάτιρα σε όλο το φάσμα της ελληνικής γραμματείας).

Επίσης στην κατάταξη των συγγραφέων ο Πλούταρχος (I, σ. xxix) θα έπρεπε να ενταχθεί, ως πεζογράφος, στην ενότητα *Poets, Scholars, Prose Writers*, και όχι στην ενότητα *Philosophers, Scientists, Mathematicians*, μια και δεν νομίζω ότι μπορεί να θεωρηθεί φιλόσοφος. Επίσης ο Θεόδωρος Πρόδρομος (I, σ. xxx) ίσως θα ήταν προτιμότερο να ενταχθεί στην ενότητα *Scholars and Teachers*, και όχι στην ενότητα *Poets, Musicians, Artists*, μια και το πεζογραφικό του έργο είναι πολύ μεγαλύτερο από το ποιητικό, όπως φαίνεται και από την εργογραφία του Προδρόμου που συνέταξε ο W. Hörandner, *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte* [Wiener Byzantinistische Studien, 11], Wien 1974, σσ. 37-72.

Σε μία περίπτωση εμφανίζεται σύγχυση στον μεταγραμματισμό των ονομάτων: Ο γλωσσολόγος Γεώργιος Ν. Χατζηδάκις (1848-1941) καταχωρίζεται ως «Chatzidakis, Georgios N.» (σ. 314), ενώ ο μουσικοσυνθέτης Μάνος Χατζηδάκις (1925-1994) ως «Hadjidakis, Manos» (σ. 704).

Το τμήμα όμως που παρουσιάζει τις περισσότερες αδυναμίες είναι οι βιβλιογραφικές ενδείξεις. Τις αδυναμίες αυτές θα μπορούσε κανείς να τις κατατάξει στις εξής κατηγορίες:

(α) Σε μερικούς συγγραφείς παραλείπεται τελείως η ενότητα «Writings», με αποτέλεσμα να μη βρίσκει κανείς καμιά πληροφορία για τις εκδόσεις των έργων του συγγραφέα, π.χ. στα λήμματα Clement of Alexandria, St (σ. 354), Kalvos, Andreas (σ. 875), Kritoboulos, Michael (σ. 913), Metochites, Theodore (σ. 1050), Neophytos Enkleistos (σ. 1142), Palamas, Kostis (σ. 1234), Pallis, Alexandros (σ. 1236), Plethon, George Gemistos (σ. 1339), Prodromos, Theodore (σ. 1408) και Varnalis, Kostas (σ. 1694).

(β) Σε κάποιους συγγραφείς στην ενότητα «Writings» καταχωρίζεται μόνο ένα μικρό μέρος των έργων τους, δημιουργώντας έτσι εσφαλμένες εντυπώσεις. Για παράδειγμα στο λήμμα Basil the Great, St, σ. 223, μνημονεύονται εκδόσεις και μεταφράσεις μόνο των ασκητικών έργων, των επιστολών και κάποιων επιλογών κεμένων, ενώ θα ήταν απαραίτητη η αναφορά στην *Patrologia Graeca* (στο εξής PG), τ. 29-32, για το σύνολο του έργου, και χρήσιμη η μνεία των F. Boulenger, *Saint Basile, Aux jeunes gens sur la manière de tirer profit des lettres Helléniques* (Paris 1935), Y. Courtonne, *Saint Basile, Homélie sur la richesse* (Paris 1935), S. Giet, *Basile de Césarée, Homélie sur l'hexaéméron* (Paris 1968) και B. Pruche, *Basile de Césarée, Sur le Saint-Esprit* (Paris 1968)· στο λήμμα Cyril of Alexandria, St, σ. 439, μνημονεύεται μόνο μια μετάφραση ενός έργου, ενώ θα χρειαζόταν οπωσδήποτε η αναφορά στην PG, τ. 68-77, αν όχι και στις επιμέρους εκδόσεις του P. E. Pusey, *Sancti patris nostri Cyrilli archiepiscopi Alexandrini in xii prophetas*, τ. 1-2 (Oxford 1868), *In Iohannis evangelium; accedunt fragmenta varia*, τ. 1-3 (Oxford 1872), *Epistulae tres, libri contra Nestorium etc.* (Oxford 1875), *De recta fide etc.* (Oxford 1877), για να φανεί τουλάχιστον το μέγεθος της συγγραφικής δραστηριότητας του Κυρίλλου· στο λήμμα Eriphanus of Salamis, St, σ. 566, καταχωρίζεται μόνο μια μετάφραση επιλογών από το Πανάριον, ενώ θα έπρεπε να μνημονεύονται τόσο η PG, τ. 41-43, όσο και η έκδοση του K. Holl, *Eriphanus*, τ. 1-3 (Leipzig 1915-1933), στη σειρά Die griechischen christlichen Schriftsteller (τ. 25, 31 και 37)· στο λήμμα Gregoras, Nikephoros, σ. 692, βρίσκει κανείς μόνο τη γερμανόγλωσση μετάφραση του ιστορικού συγγράμματος του Γρηγορά από τον J. L. van Dieten, ενώ λείπουν τόσο η PG, τ. 148-149, όσο και οι εκδόσεις των L. Schopen - I. Bekker, *Nicephori Gregorae Byzantina historia*, τ. 1-3 (Bonn 1829-1855), H.-V. Beyer, *Nikephoros Gregoras, Antirrhethika I* (Wien 1976), και P. A. M. Leone, *Nicephori Gregorae Epistulae*, τ. 1-2 (Matino 1982-1983)· στο λήμμα Gregory of Nyssa, St, σ. 697, υπάρχουν βιβλιογραφικές ενδείξεις μόνο για ένα τμήμα του έργου του Γρηγορίου, και δεν καταγράφεται ούτε η PG, τ. 44-46, ούτε η πολύτομη έκδοση *Gregorii Nysseni opera* (Leiden 1958-1986), από ένα επιτελείο αξιόλογων

ερευνητών (W. Jaeger, H. Langerbeck, F. Mueller, H. Musurillo, G. Pasquali, J. K. Downing, H. Hörner, J. McDonough κ.ά.)· στο λήμμα Gregory Palamas, St, σ. 698, μνημονεύεται μόνο μια μετάφραση ενός έργου, ενώ λείπουν τόσο η PG, τ. 150-151, όσο και η συλλογική έκδοση *Γρηγορίου του Παλαμά συγγράμματα*, τ. 1-5 (Θεσσαλονίκη 1966-1992), από ένα επιτελείο Ελλήνων και ξένων ερευνητών (B. Bobrinsky, Λ. Κοντογιάννης, Γ. Μαντζαρίδης, Ν. Ματσούκας, J. Meyendorff, Π. Παπαευαγγέλου, Β. Δ. Φανουργάκης, Π. Κ. Χρήστου και Β. Σ. Ψευτογκάς) με τη γενική επιμέλεια του Π. Κ. Χρήστου· και στο λήμμα Papadiamantis, Alexandros, σ. 1244, βρίσκει κανείς μόνο δύο ενδείξεις για μεταφράσεις επιμέρους διηγημάτων, ενώ θα ήταν απαραίτητη τουλάχιστον η καταγραφή της κριτικής έκδοσης των απάντων του Παπαδιαμάντη από τον Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλο, τ. 1-5 (Αθήνα 1981-1988).

(γ) Για πολλούς συγγραφείς στην ενότητα «Writings» δεν καταχωρίζονται καθόλου εκδόσεις του ελληνικού κειμένου των έργων, αλλά μόνο ξενόγλωσσες (κυρίως αγγλόγλωσσες) μεταφράσεις των πρωτοτύπων κειμένων, π.χ. στα λήμματα Aristophanes, σ. 162-163, όπου η σχετική ενότητα έχει τίτλο «Writings (in translation)»· Aristotle, σ. 167, όπου καταχωρίζεται μόνο μια αγγλόγλωσση μετάφραση του συνολικού έργου του Αριστοτέλη· Homer, σ. 770, όπου βρίσκει κανείς απλώς τρεις αγγλόγλωσσες μεταφράσεις της *Ιλιάδας* και άλλες τρεις της *Οδύσσειας*· Kazantzakis, Nikos, σ. 889, όπου κάτω από τον τίτλο «Writings (in translation)» καταχωρίζεται πλούσια, αλλά μόνο αγγλόγλωσση, βιβλιογραφία, χωρισμένη σε κατηγορίες (Fiction, Poetry, Plays και Philosophy)· και Vizyinos, Georgios, σ. 1710, όπου μνημονεύεται μόνο η αγγλόγλωσση μετάφραση μιας επιλογής διηγημάτων.

(δ) Πολύ συχνά, δυστυχώς, δεν καταχωρίζονται καθόλου οι σημαντικότερες κριτικές εκδόσεις των αρχαίων κειμένων, αλλά προκρίνονται χρηστικές εκδόσεις χωρίς κριτικό υπόμνημα, απλώς επειδή συνοδεύονται από ξενόγλωσση μετάφραση, π.χ. στα λήμματα Anthology, Greek (σ. 86: λείπει η έκδοση του H. Beckby), Aristides, Aelius (σ. 159: λείπουν οι εκδόσεις του B. Keil και των F. W. Lenz - C. A. Behr), Cassius Dio (σ. 299: λείπει ο U. P. Boissevain), Dionysius of Halicarnassus (σ. 491: λείπουν ο C. Jacoby, για τη *Ρωμαϊκή αρχαιολογία*, και οι H. Usener - L. Radermacher, για τα μικρότερα έργα), Herodotus (σ. 742: λείπει και ο Ph.-E. Legrand και ο H. B. Rosén), Isocrates (σ. 828: λείπουν οι G. Mathieu - E. Brémond), Julian the Apostate (σ. 863: λείπουν οι J. Bidez - G. Rochefort - C. Lacombrade), Lucian (σ. 961: λείπει ο M. D. Macleod), Lysias (σ. 968: λείπουν και οι L. Gernet - M. Bizos και ο U. Albin), Menander (σ. 1035: λείπουν και ο A. Koerte και ο F. H. Sandbach και οι R. Kassel - C. Austin), Pindar (σ. 1323: λείπουν οι B. Snell - H. Maehler), Plotinus (σ. 1340: λείπουν οι P. Henry - H.-R. Schwyzer), Plutarch (σ. 1341: λείπουν και ο K. Ziegler, για τους *Παράλληλους βίους*, και οι W. R. Paton - I. Wegehaupt - M. Pohlenz -

H. Gärtner - W. Nachstädt - W. Sieveking - J. B. Titchener - C. Hubert - H. Drexler - J. Mau - B. Häslar - F. H. Sandbach, για τα *Ηθικά*), Thucydides (σ. 1647: λείπουν και οι H. S. Jones - J. E. Powell και οι J. Romilly - L. Bodin - R. Weil), Xenophon (σ. 1741: λείπουν και ο E. C. Marchant και οι J. Hatzfeld - P. Masqueray - M. Bizos - E. Delebecque - F. Ollier) κλπ. Εννοείται φυσικά ότι η ίδια έλλειψη υπάρχει και στα λήμματα που μνημονεύσαμε παραπάνω, στις περιπτώσεις (α), (β) και (γ).

(ε) Σε κάποιες περιπτώσεις στην ενότητα «Further Reading» παραλείπονται σημαντικές μελέτες, που θα έδιναν πληρέστερη πληροφόρηση, π.χ. στο λήμμα *Afterlife* (σ. 35) το βιβλίο του F. Cumont, *After Life in Roman Paganism* (New York 21959), στο *Epistolography* (σ. 571) η μελέτη του G. Karlsson, *Idéologie et cérémonial dans l'épistolographie byzantine. Textes du Xe siècle analysés et commentés* (Uppsala 21962), στο *Liturgy* (σ. 956) η έκδοση του F. E. Brightman, *Liturgies Eastern and Western, Being the Texts Original or Translated of the Principal Liturgies of the Church*, τ. 1, *Eastern Liturgies* (Oxford 1896), στο *Language* (σ. 925) το εκτενές και καλά τεκμηριωμένο άρθρο του C. C. Caragounis, «The Error of Erasmus and Un-Greek Pronunciations of Greek», *Filologia Neotestamentaria* 8 (1995) 151-185, στο *Lucian* (σ. 961, όπου μνημονεύονται μόνο δύο σχετικές μελέτες), οι εργασίες των F. G. Allinson, *Lucian, Satirist and Artist* (Boston, Massachusetts 1926), G. Anderson, *Lucian: Theme and Variation in the Second Sophistic* (Leiden 1976), J. A. Hall, *Lucian's Satire* (New York 1981), C. P. Jones, *Culture and Society in Lucian* (Cambridge, Massachusetts - London 1986), και M. O. Zappala, *Lucian of Samosata in the Two Hesperias. An Essay in Literary and Cultural Translation* (Potomac, Maryland 1990), στο *Satyr play* (σ. 1497) το βιβλίο του N. X. Χουρμουζιάδη, *Σατυρικά* (Αθήνα 1974), στο *Diogenes of Sinope* (σ. 487) και στο *Socrates* (σ. 1560) η έκδοση του G. Giannantoni, *Socratis et Socraticorum Reliquiae*, τ. 1-4 (Napoli 1990) κλπ.

Είναι λοιπόν φανερό ότι η βιβλιογραφική ενημέρωση δεν αποτέλεσε ιδιαίτερη προτεραιότητα για πολλούς από τους συντάκτες των λημμάτων του λεξικού. Ωστόσο θα πρέπει να αναγνωρίσει κανείς ότι υπάρχουν και λήμματα στα οποία η βιβλιογραφία είναι ικανοποιητική, στο πλαίσιο βέβαια ενός τέτοιου συλλογικού έργου (π.χ. *Aeschylus*, σσ. 25-26, *Komnene, Anna*, σ. 903, *Plato*, σσ. 1337-1338, *Psellos, Michael*, σ. 1415, *Simokattes, Theophylaktos*, σσ. 1456-1457, *Simplicius*, σ. 1459, *Sophocles*, σ. 1569, κλπ.).

Πάντως, αν εξαιρέσει κανείς τις αδυναμίες που επισημάνσαμε στις βιβλιογραφικές ενδείξεις, η *Encyclopedia of Greece and the Hellenic Tradition* αποτελεί ένα πολύ αξιόλογο εγκυκλοπαιδικό λεξικό, το οποίο καλύπτει ένα ευρύτατο φάσμα προσώπων, γεγονότων, θεμάτων, τόπων και αντικειμένων, δίνοντας συνοπτικά, με ακρίβεια και με σαφήνεια τις απαραίτητες σχετικές πληροφορίες, και παρουσιάζοντας σε ένα ενιαίο, καλά

συγκροτημένο σύνολο τα περισσότερα από τα ζητήματα που αφορούν τον αρχαίο, τον μεσαιωνικό και τον νεότερο ελληνισμό.

Το εγχείρημα ήταν δύσκολο, και ο επιμελητής είχε συναίσθηση των δυσκολιών, όπως φαίνεται και στο προλογικό του σημείωμα (σ. vii): «In all categories hard decisions had to be made about selection. The result is inevitably a compromise, but we hope at least a representative one». Οι επιλογές νομίζω πως όντως μπορούν να χαρακτηριστούν τις περισσότερες φορές επιτυχείς, και ο επιμελητής μπορεί να έχει την ικανοποίηση ότι συντόνισε ένα έργο του οποίου το αποτέλεσμα είναι και αντιπροσωπευτικό και χρησιμότατο.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

S. Matthaios, *Untersuchungen zur Grammatik Aristarchs: Texte und Interpretation zur Wortartenlehre* [Hypomnemata, 126], Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999, S. 707.

Bei schöner Witterung kann man auf dem Heiligen Berg, vom Haupttor des byzantinischen Klosters Megisti Lavra in die Ferne blickend, die Umriss der Insel Samothrake (der Heimat des berühmtesten Philologen der Antike) ziemlich deutlich erkennen. Einen derartigen, diachronischen Blick hat jüngst der Grieche Stephanos Matthaios¹ geworfen, in dem Versuch, durch eine eingehende und prinzipiell vollständige Analyse der hauptsächlich an den Rändern mittelalterlicher Handschriften erhaltenen Spuren der philologischen Tätigkeit Aristarchs zu einer besseren Kenntnis seiner grammatischen und linguistischen Lehre zu gelangen.

Von den rund 800 Hypomnemata, die Suidas (α 3892) dem Aristarch zuschreibt, ist keines durch direkte Überlieferung erhalten (um vom Aristarchs Namen tragenden Bruchstück eines Kommentars zu Herodot I – PAmh II, 12 – abzusehen)². Matthaios' Buch versucht aber ein Werk zu rekonstruieren, das Aristarch nie geschrieben hat, d.h. seine hypothetische *Τέχνη γραμματική* «ante litteram»; der Zweck ist also, aus der Prüfung der durch spätere Scholiasten angeführten Bruchstücke seiner Kommentare zu den antiken Autoren (bes. Homer, Hesiod und Pindar), ein Bild seiner sprachwissenschaftlichen Kompetenz – seiner «Grammatik im Kopf» – zu erschließen. Bei diesem ehrgeizigen Vorhaben hat der Verfasser grundsätzlich keine Vorgänger, denn bisher mußte man für Einzelerklärungen oder Be-

1. Ματθαῖος, also Ausspr. «Matthäos».

2. Matthaios (S. 46-49) bereichert um ein neues, stichhaltiges Argument (das Aristonikos-Scholion II. Ξ 162b) die Polemik gegen H. van Thiels These über den unmittelbaren aristarchischen Ursprung einiger Iliasscholien und deren spezielle Bedeutung.

sprechungen allgemeiner Fragen auf Werke des 19 Jh.s zurückgreifen, wie die unerschöpfliche Fundgrube von K. Lehrs³, die knappe und systematische *Schematologia Aristarchea* L. Friedlaenders⁴, die hauptsächlich die Prosodie betreffende Arbeit von W. Ribbach⁵ oder jene von H. Steintal über die antike Grammatik⁶. Es sei sofort bemerkt, daß Matthaïos bei der Verwirklichung dieses Plans durchaus erfolgreich gewesen, und daß einer der Wünsche seines Lehrers W. Ax damit in Erfüllung gegangen ist⁷. Es ist zwar wahr, daß aufgrund der Beschränkung der Untersuchungen auf die Wortartenlehre noch zahlreiche Bestandteile des aristarchischen Beschreibungsapparates außer Acht bleiben (darunter die Orthographie, die Prosodie, die Metrik, die Flexionslehre)⁸; man muß jedoch hervorheben, daß eben die Wortartenlehre der bedeutendste und schwierigste Teil der antiken Grammatik darstellt, und daß die Ausführlichkeit von Matthaïos' Erklärungen zu jedem einzelnen Punkt um so willkommener scheint, als die behandelten Fragen fast immer von besonderem Gewicht sind.

Die Rekonstruktion von Aristarchs Theorien anhand seiner Fragmente ist das einzige zuverlässige Verfahren, um seine Stelle in der Entwicklung der antiken Grammatik zu eruieren. In der modernen Forschung, besonders nach den überzeugenden Arbeiten Di Benedettos gegen die Echtheit der dem Dionysios Thrax (dem Schüler Aristarchs) zugeschriebenen *Τέχνη*⁹, sind nämlich die einst hochgeschätzten sprachwissenschaftlichen Kenntnisse der Alexandriner stark in Zweifel gezogen worden¹⁰: Derartige Zweifel äußerte auch Callanan, der Autor einer viel kürzeren, aber Matthaïos' methodologisch ähnlichen Studie zur Sprachlehre des Aristophanes von Byzanz¹¹. Matthaïos –

3. *De Aristarchi studiis Homericis*, Leipzig 1833, 31882.

4. *Aristonici περὶ σημείων Ἰλιάδος reliquiae emendatiores*, ed. L. F., Göttingen 1853, S. 1-35.

5. *De Aristarchi Samothracis arte grammatica*, Naumburg 1883.

6. *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*, II, Berlin 21891, S. 82-111.

7. W. Ax, «Sprache als Gegenstand der alexandrinischen und pergamenischen Philologie», in P. Schmitter (hrsg.), *Sprachtheorien der abendländischen Antike*, Tübingen 1991, S. 275-299: 282-289 (z.B. 287: Aristarch verfolge «bei seiner Sprachbetrachtung nicht nur deskriptive, sondern auch normative Ziele»; vgl. auch H. Erbse, «Zur normativen Grammatik der Alexandriner», *Glotta* 58 [1980] 236-258, wo die Unechtheit der *Τέχνη* bestritten wird). Matthaïos' Buch ist eine überarbeitete Fassung seiner 1998 vorgelegten Dissertation an der Univ. Göttingen.

8. Es ist z.B. bedauerlich, daß die schwierige Frage nach Aristarchs Ansichten über das homerische Augment, die M. Schmidts veralteter Artikel in *Philologus* 9 (1854) 426-34 und 752-756 keineswegs erschöpft, im Buch nicht aufgeworfen wird (S. 298, Anm. 8).

9. V. Di Benedetto, «Dionisio Trace e la techne a lui attribuita», *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*, II F., 27 (1958) 169-210 und 28 (1959) 87-118; Id., «La techne spuria», *ibid.*, III F., 3 (1973) 797-814; Id., «At the Origins of Greek Grammar», *Glotta* 58 (1990) 19-39.

10. Vgl. besonders E. Siebenborn, *Die Lehre von der Sprachrichtigkeit und ihren Kriterien*, Amsterdam 1976.

11. Chr. K. Callanan, *Die Sprachbeschreibung bei Aristophanes von Byzanz*, Göttingen 1987.

ohne zur Frage der Echtheit der *Τέχνη* explizit Stellung zu nehmen, jedoch fast immer von der These Di Benedettos ausgehend¹² – bemüht sich, Schritt für Schritt nachzuweisen, daß Aristarch ein fortgeschrittenes, schon in acht Wortarten gegliedertes sprachliches System bereits entwickelt hatte, das bei seiner philologischen Tätigkeit regelmäßig Anwendung fand und das die späteren Grammatikergenerationen schwer beeinflusste. Wichtig dabei ist, daß diese Meinung nicht als «*petitio principii*» eingeführt wird, sondern sich nur am Ende langer und komplizierter Ausführungen allmählich durchsetzt, bei denen Matthaïos gewissenhaft und akribisch die einzelnen Stellen bespricht.

Selbstverständlich besteht das Hauptproblem der Überlieferung Aristarchs darin, daß man immer zwischen den Ansichten und der Terminologie der Scholiasten, Kompilatoren oder Mittelmänner¹³ und denen Aristarchs unterscheiden muß. Diese Aufgabe kann nur dadurch sinnvoll erfüllt werden, daß man einerseits alle zu einer Frage relevanten Scholien oder Zitate in Betracht zieht¹⁴, andererseits sie in den Kontext der antiken Sprachtheorie und Sprachphilosophie einfügt. Das ist eben was Matthaïos im Hauptteil dieses Buches tut, indem er 225 Fragmente gesicherter oder sehr wahrscheinlicher aristarchischer Herkunft zu den acht Wortarten sammelt (S. 63 bis 188)¹⁵, um dann sie Wortart für Wortart (S. 191 bis 625)¹⁶ im Hinblick auf Aristarchs vermutlichen terminologischen bzw. begrifflichen Gebrauch, auch im Verhältnis zur stoischen und zur peripatetischen Sprachlehre zu bewerten. Daraus wird z.B. ersichtlich, wieviel Aristarchs Auffassungen der zeitgenös-

12. Daß in der *Τέχνη* sehr altes Gedankengut zu finden ist, wie aus einigen von Matthaïos' Interpretationen hervorgeht (S. 623), bedeutet natürlich nicht, daß das Werk selbst so alt ist: Andererseits wird die Unechtheit der *Τέχνη* bei der Besprechung mehrerer Punkte vorausgesetzt.

13. Etwa der «Vier Männer» der Iliasscholien, unter denen Aristonikos zu Recht als der dem Wortlaut Aristarchs Treueste gilt, Herodian hingegen als der in dieser Hinsicht am wenigsten Zuverlässige. Aber es ist ein großer Verdienst Matthaïos', auch Zitate oder Referate von Aristarchs Ansichten im Lexikon des Apollonios Sophistes, bei Apollonios Dyskolos, Herodian, Eustathios sowie bei lateinischen Grammatikern systematisch herangezogen zu haben.

14. Der Verfasser erklärt auf S. 33, wie er von den ca. 5000 für Aristarchs Sprachbeschreibung in Frage kommenden Fragmenten ungefähr 800 gewählt hat, die er als für seine Analyse besonders repräsentativ gehalten hat.

15. Der Apparatus criticus fußt fast immer auf denjenigen der jeweils zugrunde gelegten Ausgabe (die einzige Ausnahme bildet das Fr. 116 D = *Et. Gen.* [AB] zu *ἄντων σφῶν*, dessen Text Matthaïos selber zum ersten Mal ediert). Der Apparatus testimoniorum, oft über Erbses hinausgehend, bietet eine oft eindrucksvolle und überaus nützliche Aufzählung von Verweisen auf inhaltliche oder terminologische Parallelstellen zu jedem Fragment.

16. Die Anordnung der Wortarten und deren Unterteilen ist natürlich Aristarchs Überlieferung fremd und entspricht der in der *Τέχνη* oder in den grammatischen Papyri bezeugten (S. 197): Nomen, Verb, Partizip, Artikel und Pronomen, Adverb, Konjunktion, Präposition. Die Anzahl der von Aristarch anerkannten Wortarten wird im Quintilian-Testimonium (*inst. or.* I, 4, 20 = Fr. 1 Matthaïos) erwähnt, und das ganze Buch kann als eine Beweisführung für die Zuverlässigkeit von Quintilians Bericht gelten.

sischen Philosophie – und ganz besonders der aristotelischen Tradition – verdanken, aber zugleich auch wie oft wir auf eine genaue Rekonstruktion seiner Terminologie mangels sicherer Belege verzichten müssen.

Die Fragmentsammlung dieses Buches, und damit das ganze Werk, wäre ohne Erbses Ausgabe der *scholia vetera* zur *Ilias* vollkommen undenkbar gewesen, denn eben die Iliasscholien – übrigens die einzigen, für die eine zuverlässige Quellenanalyse zur Verfügung steht – bieten das bei weitem reichhaltigste Material zum Thema. Auch deshalb ist es besonders zu bedauern – ohne daß selbstverständlich der Verfasser dafür verantwortlich gemacht werden kann – daß noch so viele Quellen in alten, unbefriedigenden Ausgaben vorliegen (wenn sie nicht, wie beim Etymologicum Genuinum der Fall ist, noch fast ganz unveröffentlicht bleiben): Matthaios konnte nichts anderes tun, als bei der Suche nach den Fragmenten Aristarchs die heute verfügbaren Ausgaben zu verwenden; es war für ihn also die Gefahr unvermeidlich, ab und zu wichtige Evidenz zu ignorieren oder falsch zu deuten, wie ich, der «mit dem Gedanken spielt», die Odysseescholien neu herauszugeben, unten an ein paar konkreten Beispielen zeigen werde¹⁷. Andererseits ist aber die Behandlung der Quellen durch Matthaios, wie sie in der Einleitung (S. 36 bis 59) nach der Darlegung der Ziele seiner Untersuchungen im Rahmen der bisherigen Forschung (S. 13 bis 36) erklärt wird, durchaus sinnvoll und annehmbar.

Es können hier keineswegs alle sehr zahlreiche Ergebnisse dieses Buches aufgezählt oder zusammengefaßt werden¹⁸. Sollte man ein paar davon erwähnen, die besondere Bewunderung verdienen, so würde man in erster Linie an die ausgezeichnete Geschichte der Wortarten Artikel und Pronomen in der philosophischen und grammatischen Tradition (S. 491-515) denken: in diesem Teil wird überzeugend veranschaulicht, wie sich das ἄρθρον im Laufe der peripatetischen und dann der stoischen Tradition zu einer selbständigen Wortart entwickelte, und wie die ἀντωνυμία schon in der Zeit vor Aristarch als eine solche erkannt wurde. Ebenfalls aufschlußreich ist die Diskussion über die zwei Benennungen des Adverbs (S. 548-563), nämlich μεσότης und ἐπίρρημα, wovon die erste wohl stoischer Herkunft und lange (auch zur Zeit Aristarchs) die einzige war, während die zweite erst im Laufe des 1. Jh.s v. Chr. eingeführt wurde. Ferner zeigt Matthaios (gegen Steinthal), daß Aristarch doch «etwas vom Medium wußte», d.h. daß er der aktiven Bedeutung von manchen Verben passiver Form bewußt war, obwohl er – wie viele spätere Grammatiker auch – diese Kategorie als solche nicht anerkannte (S. 302-

17. Ich werde mich auf das Wesentliche beschränken, und weise nur darauf hin, daß andere in die Fragmentensammlung aufgenommene Odysseescholien in einem mehr oder weniger bedenklichen Zustand vorliegen: z.B. Fr. 3A-B, 83 test., 116C, 208.

18. Sehr hilfreich erweisen sich in dieser Hinsicht die Zusammenfassungen am Ende jedes Kapitels sowie die allgemeine Schlußbetrachtung (S. 621-625).

326). Schließlich, Matthaios' These, daß die Präposition als selbständige Wortart zuerst von den Grammatikern eingeführt wurde, und zwar in voraristarchischer Zeit (S. 613-618), wird jetzt durch R. Jankos Ausgabe von Philodems *De poematis* I bestätigt, wo Pausimachos, ein Vorgänger von Aristarchs älterem Zeitgenossen Krates, eben mit der Wortart πρόθεσις umgeht¹⁹.

Im folgenden werden einige Bemerkungen oder Vorschläge zu Einzelfragen kurz angedeutet. Es sei ein für allemal bemerkt, daß das Buch typographisch nicht vollkommen befriedigend erscheint²⁰, was sich durch den Umfang des Werkes und die massive Verwendung griechischer Zitate teilweise rechtfertigen läßt.

Einleitung. S. 16, Anm. 14 (vgl. Fr. 19C): die dem Choiroboskos zugeschriebenen «formelhaften» Ausdrücke über die Autorität Aristarchs ahmen Herodians ähnliche Urteile nach: vgl. H. Erbse, *Beiträge zur Überlieferung der Iliasscholien*, München 1960, S. 121.— Anm. 15: die Autorität Aristarchs in Byzanz kommt nicht nur bei Psellos (wo Aristarch zu einem leeren Namen wird) zum Ausdruck, sondern besonders bei Eustathios und Joh. Tzetzes, die ihn für einen Zeitgenossen des Peisistratos hielten (vgl. Eust. *in Il.* 5, 34 [mit S. LIV der *Praefatio* von M. van der Valk]; Tz. *prol. de com.* XIa2, 37-42 Koster [den Fehler berichtigend]; P. Cesaretti, *Allegoristi di Omero a Bisanzio*, Milano 1991, S. 243-274).

Kap. 1. Aristarchs Wortartensystem. S. 191, Anm. 2: daß die Wendung «ex idoneis dumtaxat auctoribus» in Quint. *inst. or.* I, 4, 21 (nicht 20) als partitiv zu verstehen ist, ist von großer Bedeutung für die Beweisführung Matthaios' (anders würde Quintilian meinen, Aristarch habe die Achtzahl der Wortarten wichtigen Vorgängern verdankt), und wurde bisher m. W. nur von M. Nisard und H. Bornecque in ihren Übersetzungen der *Institutio* (Paris 1853 und 1933) angenommen: m. E. spricht auch die Stellung des von anderen Übersetzern (Butler, Cousin) ausgelassenen «dumtaxat» für diese Deutung.

Kap. 2. Nomen. Fr. 4 (S. 211): das schol. H(QRWZ)M^b *Od.* δ 221 lautet eigentlich:

19. Philodemus, *On Poems. Book One*, ed. R. Janko, Oxford 2000, S. 186-187. Dies ist natürlich für die Frage der Achtzahl der Wortarten (s. oben Anm. 16) von besonderem Belang.

20. Die Druckfehler sind leider zahlreich: Besonders störend wirken einige Deutschfehler (um von den falschen Konkordanzen und Wiederholungen ganz abzusehen, sei nur auf den unkorrekten Gebrauch der Verben «stoßen» [S. 193], «konjizieren» [S. 376, Anm. 383], und «betreffen» [S. 348] hingewiesen), aber noch mehr die Fehler beim Griechischen, sowohl in den Fragmenten als im Interpretationsteil (z.B. die falschen Feminina σύνθεται und – zweimal – ἀπόλυται, S. 473, 478 und 486; μή S. 541, Z. 8 und οὖν S. 590, Z. 19 sind zu streichen). Unverständlich bleibt ferner, wieso H. von Arnim, der Herausgeber der *Stoicorum Veterum Fragmenta*, regelmäßig als «von Armin» zitiert wird. Das Material ist zwar gut gegliedert, aber man bekommt einen allgemeinen Eindruck von übertriebener πυκνότης: dem Leser wird auch die kleine Freude verweigert, an einer Eustathiosstelle (*in Il.* 729, 20 = Fr. 14E Matthaios) das Zitat von Sapphos Fr. 34 V zu erkennen. Literaturverzeichnis und Register erweisen sich, trotz kleiner Fehler, als zuverlässlich und beim Nachschlagen sehr hilfreich.

κακῶν ἐπὶ ληθον ἀπάντων: ὁ Ἄσκαλωνίτης περισπᾶ²¹ μετοχὴν ἀκούων, Ἀρίσταρχος δὲ προπαροξύνει ὄνομα ἐκδεχόμενος. οὕτω δὲ καὶ ἡμῖν ἀρέσκει, ἐπεὶ καὶ τὰ προκειμένα ὀνομαστικὰ ἐπίθετα, «νηπενθές τ' ἄχολόν τε».

2 παροξύνει M^b 3 ὀνομαστικά: ὀνόματα per err. QRWZ Dind. νηπενθές M^b: ἦν πενθές H: ἦν νηπενθές QRWZ

Daß QRWZ keinen Überlieferungswert gegenüber H haben, werde ich demnächst anderswo zeigen. Das Wichtige ist jetzt, daß der einzige für Aristarch gesicherte Beleg der Auffassung vom Adjektiv als Nomen damit verschwindet. Vielmehr ist hier der seltene Ausdruck ὀνομαστικὸν ἐπίθετον für Herodian bezeugt²².

S. 215, Anm. 62: die schwierige Stelle schol. D. Thr. (Σ^m) p. 356, 21 Hilgard, worauf sich die von Matthaios bestrittene These der Hauptrolle Tryphons im antiken Wortartensystem teilweise stützt (S. 194-197), bedarf einer Erklärung, denn die Beiordnung der beiden Relativsätze (ὅς καὶ... und ὅς...) ist ungewöhnlich. Ferner erinnern das πρῶτος und die Erwähnung von Tryphons Schüler Apollonios an die Priscianstelle (*inst. gramm.* XI, 1), wo von «primus Trypho, quem Apollonius quoque sequitur» die Rede ist (vgl. S. 420f).

S. 225-242: Matthaios beschreibt die προσηγορία in Aristarchs System als eine Anwendungsart des Nomens, die eine «Eigenschaftszusprechung» der jeweiligen Person bzw. Sache zum Ausdruck bringt, und «an die Stelle von deren eigentlicher Benennung (d.i. von deren ὄνομα bzw. κύριον ὄνομα) tritt» (S. 227). Dieser letzte Satz scheint mir insofern falsch, als die wenigen für Aristarch gesicherten προσηγορία-Stellen sich meist auf Adjektive beziehen, die zusammen mit ihrem κύριον ὄνομα vorkommen, sogar ohne ihn unverständlich wären: siehe z.B. Fr. 10, wo ἀπριάτην (A 99) prädikativ zu κούρην ist, und Fr. 16, wo ληϊτις (K 480) als Epithet zu Ἀθηναίη vorkommt. In dieser Hinsicht kann ich nicht recht verstehen, wieso «eine προσηγορία eine Anwendungsart des Nomens darstellt, die nicht wie das ἐπίθετον zum κύριον ὄνομα hinzugesetzt wird» (S. 233): wie unterscheidet sich z.B. die genannte προσηγορία ληϊτις (K 480) von dem als Ares' ἐπίθετον bezeichneten τειχεσιπλήτης (E 31, vgl. S. 235)?

S. 249, Anm. 207: ich sehe keinen Grund, hinter den Bezeichnungen γενικὸν und εἰδικὸν das Wort πρᾶγμα anstatt des geläufigen ὄνομα zu ergänzen, zumal die theoretischen Grundlagen Aristarchs diesem Gebrauch keineswegs widersprechen.

S. 262 (und 293): der grammatikalische Ausdruck für die Derivation eines Wortes heißt nicht παρά τινος, sondern παρά τι γίγνεσθαι: vgl. LSJ s.v. παρά C I 6.

S. 263, Anm. 283: über das Fehlen der Deminutiva bei Homer vgl. auch Herodian im schol. A II. N 71a, das übrigens seinem schol. A II. I 147a¹ zu widersprechen scheint.

S. 265, Anm. 293 (Fr. 26 test.): zum Problem des von Philokrates auf Patroklos bezogenen pseudo-Metronymikons Φιλομηλείδης in δ 343 = ρ 134 vgl. auch PYale II, 128 (inv. 551).

Fr. 45: von der Enallage «Dativ statt Genetiv» (die das Problem des doppelten

21. Wenn man mit Lentz προπερισπᾶ verbessern will, dann muß man dasselbe auch im Fr. 62B1 (schol. A II. Λ 454b1) tun. Beides ist aber unnötig.

22. Er kommt nur noch im Epim. Hom. A 7d vor; man könnte ihn auf struktureller Ebene mit einem anderen herodianischen Ausdruck vergleichen, nämlich mit dem im sch. A II. E 736a vorkommenden ἄρθρον ἀνωμοτικόν.

Dativus berührt, vgl. auch ZPE 128, 1999, 157-159) spricht auch das schol. M^a(S) *Od.* β 417, das unsicherer Herkunft ist:

νηϊ δ' ἐνὶ πρόμνη: ἰστέον δὲ ὅτι δύο πτώσεων οὐσῶν τρέπεται ἑτέρα τῇ ἑτέρῳ ὡς ἐνταῦθα. ὡσαύτως καὶ ἐν τοῖς ῥήμασι τρέπεται τὸ ἐν ῥῆμα εἰς μετοχὴν ὡς τὸ «ἔδδεισεν δ' ὁ γέρων» (A 33; Ω 571) ἀντὶ τοῦ φοβηθεῖς.

Fr. 53: dieses Fragment wird wohl aus Versehen im Interpretationsteil weder besprochen noch erwähnt.

Kap. 3. Verb. S. 300, Anm. 18: die Zuschreibung der bei Diog. Laert. VII, 64 überlieferten Prädikatsdefinition an Apollodor von Seleukeia ist schon von H. von Arnim, RE I/2, 2895 vorgeschlagen worden.

S. 305, Anm. 39: das Wort διάθεσις kommt schon in den Odysseescholien vor, und zwar 12mal, aber nie in der grammatikalischen Bedeutung.

S. 316-318: Matthaios beweist zwar zu Recht, daß Aristarch eine Kategorie von Verben passiver Form und aktiver Bedeutung erkannt, und somit eine erste Vorstellung des Mediums entwickelt hatte; daß aber im Fr. 59B τιμήσονται ὡς ἐλεύσονται «eine formale *und* semantische Ähnlichkeit» vorliegt, ist m. E. fraglich. Dieser Vergleich ist nämlich aller Wahrscheinlichkeit nach keine semantische Parallele (die zwischen einem transitiv gebrauchten «Medium» und einem intransitiven «Deponens» schwer verständlich wäre – es existiert ja kein *ἐλεύσουσι), sondern eher eine jener formalen Parallele, wie sie oft mit ὡς eingeführt werden²³. Vielmehr müßte man beweisen, daß τιμήσονται hier überhaupt eine Konjekture ist.

Fr. 68 (S. 339, Anm. 202 und S. 346): die einzige ausgesprochene Opposition zwischen Präsens und Imperfekt der Partizipien in der Überlieferung Aristarchs liegt in der volleren Form des dem Aristonikos zugeschriebenen schol. HP *Od.* θ 289 versteckt:

ἐρχομένη: ἀντὶ τοῦ ἀορίστου τοῦ ἐλθοῦσα. τὸ γὰρ ἐρχομένη ἐνεστῶτος καὶ παρατατικοῦ, ἀντὶ δὲ μόνου τοῦ παρατατικοῦ κείται ἐνταῦθα

1 ἀντὶ - ἐλθοῦσα: ἐλθοῦσα· ἀντὶ τοῦ ἀορίστου P ἐρχομένη²: εὐχομένη H: ἐχόμενον P

2 ἀντὶ - ἐνταῦθα om. P

S. 363-373: Matthaios' Ausführungen zum Terminus ῥῆμα scheinen mir etwas verwirrend. Daß ῥῆμα in den von ihm zitierten Scholien nichts anderes als «Modus» bedeutet (im Sinne von der Angehörigkeit zu einer besonderen morphologischen Flexion, was Aristarch auch bei den Wortarten-, Kasus- und Diathesenunterscheidung [S. 240, 288, 320] als Kriterium annimmt), ist m. E. nicht zu bestreiten; denn wenn Ausdrücke wie «ὁ χρόνος καὶ τὸ ῥῆμα ἐνήλλαχται» in den Scholien vorkommen, sind immer Vertauschungen von grammatischen Modi impliziert. Dies hat mit der «modalen Bedeutungskomponente» der Verbformen (S. 370) oder mit dem «Modusbegriff» (etwa Potentialis oder Irrealis) im Prinzip nichts zu tun. Daß Aristarch z.B. im Fr. 74²⁴ einen Moduswechsel angenommen habe, ist laut Matthaios «unwahrschein-

23. Siehe Callanan, *Die Sprachbeschreibung*, S. 116-118, dem Matthaios selbst (S. 30) zustimmt. Man beachte ferner, daß die Dreiteilung der ἐναλλαγὰι auf S. 312-314 ausschließlich die heutigen grammatischen Auffassungen widerspiegelt: die Erklärung Aristarchs bleibt letzten Endes bei den drei Fällen identisch, παθητικὸν ἀντὶ ἐνεργητικοῦ.

24. Schol. A^{im} et T II. E 311ab, wo Aristarch eine Vertauschung zwischen κεν ἀπόλοιο und ἀπώλετο ἂν unter dem Prinzip ὁ χρόνος καὶ τὸ ῥῆμα ἐνήλλαχται annimmt.

lich», denn Aristarch hätte «schwerlich zwei unterschiedliche Modi, den Wunschmodus und den Indikativ, voneinander unterscheiden können» (S. 370). Diese Auffassung beruht aber weder auf der eine einfache Vertauschung der grammatischen Modi zeigenden Evidenz, noch auf der Überlieferung Aristarchs, sondern ausschließlich auf einer Deutung einer isolierten Apollonios-Stelle (synt. III, 124²⁵), wo ἄν + Opt. Aor. mit dem Indikativ Futur gleichgesetzt wird. Matthaios' Erklärung der semantischen Bedeutung des χρόνος-Begriffs ist vollkommen überzeugend²⁶, aber sie soll m. E. nicht mit der noch auf morphologischen Kriterien beruhenden Modusunterscheidung verwechselt werden.

S. 373 und Anm. 365: im schol. HP *Od.* ζ 33 (Fr. 79 test.) sind in der Tat zwei Teile zu unterscheiden: die erste Erklärung, die – wie Matthaios richtig vermutet – auf Aristarch zurückgeht und die Form ἐντόνεαι durch eine Vokalkürzung erklärt, ist in beiden Hss am inneren Rande, die zweite hingegen (von ἀντί bis ἡπεροπεύειν, nichtaristarchisch) am unteren bzw. äußeren Rande geschrieben.

S. 375: im schol. A *Il.* A 100a kann der Terminus διστακτικῶς den Konjunktiv vornehmlich aus dem Grund nicht bezeichnen, daß der in Frage kommende Verb πεπύθουµεν ein Optativ ist.

Fr. 85 test. (S. 387): das schol. HO(V^a) *Od.* β 195-96 ist folgendermaßen zu rekonstruieren:

μητέρα ἦν ἐς πατρὸς... οἱ δὲ γάμον τεύξουσι: τὸ σχῆμα περὶ τὸν ἀριθμὸν
 I Im. H: Im. μητέρα - πατρὸς tantum OV^a περὶ τὸν H: περιττὸν OV^a ἀριθ-
 μὸν ego: ἄτουμὸν (sed inc.) H: ἄτομον OV^a

Damit gewinnen wir eine Bezeichnung (σχῆμα περὶ τὸν ἀριθμὸν) für die Homer geläufige Figur des Übergangs von einem Numerus zum anderen.

S. 395-400: einfacher gesagt: die ἀποστροφή τοῦ λόγου ἀπὸ προσώπου εἰς πρόσωπον entspricht einer Anrede des Dichters oder des Redenden an jdn., während die ἀποστροφή (τοῦ λόγου) ἀπὸ τοῦ διηγηματικοῦ ἐπὶ τὸ μμητικὸν entspricht der in den modernen Ausgaben durch Anführungszeichen bezeichneten plötzlichen Anführung einer direkten innerhalb einer indirekten Rede. Die auf Aristonikos zurückgehenden schol. *Il.* Δ 303a und I 685a meinen also dasselbe wie die exegetischen schol. *Il.* Δ 303b, und I 685b¹-b², denn in beiden Fällen ist von einer ἀποστροφή τοῦ λόγου des zweiten Typs die Rede²⁷.

S. 400-412: Matthaios erbringt zwar viele Argumente für die These, Aristarch habe die Konjugationen gekannt. Man sollte aber an zweierlei erinnern: einerseits kommt der Terminus συζυγία in den Homerscholien fast ausschließlich in von Aristarch unabhängigen Bemerkungen des Herodians oder des exegetischen Corpus vor, was die Vermutung nahelegt, daß im schd. *Od.* β 195 (Fr. 90B) ebenfalls ein Zusatz Herodians vorliegt, der auch zufällig oder aufgrund einer anderen Mittelquelle mit

25. Sie wird sogar dreimal erwähnt: Anm. 349, 356 und 359.

26. Im genannten Fall besteht die Tempus-Oppeition darin, daß sich κεν + Opt. auf die Zukunft, ἄν + Ind. Aor. hingegen auf die Vergangenheit bezieht.

27. Was das δῆτε *pro* δῆουσι im schol. *Il.* 685a angeht, so meint Aristarch damit keinen «Wechsel von der Rede περὶ αὐτῶν zur πρὸς αὐτούς» (S. 398) in den Worten des Odysseus: er ist lediglich der Auffassung, daß Odysseus bei der indirekten Wiedergabe von Proteus' Rede eben δῆουσι (scil. οἱ ἄλλοι, was ja grundsätzlich dasselbe ist wie δῆοµεν, scil. ἡμεῖς, ἐγὼ καὶ οἱ ἄλλοι) hätte sagen sollen, hat aber auf V. 685 die direkte Rede gewählt.

dem Ap. Soph. - Artikel (Fr. 90A) zusammenfällt; zweitens bedeutet Aristarchs Anwendung der viergliedrigen Proportion (Fr. 92) nicht unbedingt, daß er schon ein System, vielmehr dasselbe System wie in der späteren Grammatik angewandt hat: um von einer «Tendenz zur grammatischen Abstraktion und Normierung» (S. 410) zu reden, möchte man wohl über zahlreichere und deutlichere Beispiele verfügen.

Kap. 4. Partizip. S. 427: man kann am Rande bemerken, daß der stoische Ausdruck *μετοχικὸν ῥήμα* für die Partizipien dem ebenfalls stoischen *προθετικὸς σύνδεσμος* für die Präpositionen (S. 617-618) struktural ähnlich ist: es ist sehr plausibel, daß die Stoiker in beiden Fällen mit künstlichen Periphrasen versucht haben, ihre Terminologie an die der Grammatiker anzupassen.

Kap. 5. Artikel und Pronomen. S. 438-439: vielleicht hätte eine knappe theoretische Darstellung der komplizierten Frage «Metalepsis / Homophonie» die Argumentation anschaulicher gemacht.

S. 445: die Form *ἀνωμοασία* mit Omega kommt nur bei Apollonios Dyskolos, bei Kyrillos und vereinzelt im schol. A II. A 392b vor, während alle anderen Quellen (einschließlich der Papyri) *ἀντονομασία* schreiben, die ich deswegen vorziehen würde.

S. 450-457: aus Matthaios' überzeugender Beweisführung geht hervor, daß die *συζυγίαι* für Aristarch semantisch verwandte Pronominalformen zusammenstellen. Deshalb sollte wohl der Terminus «Syzygien» in der Tab. 1 (S. 452) auf der Abszisse gestellt werden, da er eben die Gruppen der ersten (*ἐγώ - ἐμοῦ - ... - ἡμεῖς - ἡμῶν* usw.), zweiten (*σύ - σοῦ - ... - ὑμεῖς...*) und dritten Person bezeichnet. In der Tab. 2 (S. 454), die Habrons Auffassung der Konjugationen wiedergibt, geht es wohl nicht um mehrere Syzygien, sondern um eine einzige Syzygie (Verben auf -ω), innerhalb deren die Verben «in jeder Person akoluth flektiert werden» (S. 453). Über die Flexibilität der Bedeutung von *συζυγία* bei Ap. Dysc. berichtet J. Lallot in Apollonius Dyscole, *De la construction*, II, Paris 1997, S. 86-87 (eine Ausgabe, die Matthaios nicht systematisch zu berücksichtigen scheint).

S. 455: der von Thierfelder zwar gestrichene, bei Matthaios jedoch im Text gebliebene Satz *ὃ οὐ σύνεστιν τὸ ἄρθρον* (Fr. 103A, Z. 16) wird in der Übersetzung stillschweigend ausgelassen.

Fr. 116, ZZ. 12f: Die hier angenommenen Konjekturen von Lentz sind völlig überflüssig: es reicht, das überlieferte *λέγειν καὶ* zu streichen oder etwa in *ἀλλήλοῦν καὶ* zu verbessern.

Fr. 129 test.: in dem (in Hs H dem Aristarch namentlich zugeschriebenen) schol. H(QRWZ) *Od.* ζ 290 ist das richtige *ἀσυνάρθρου* (in bezug auf *ἐμεῦ*), nicht *ἀσυναρθρον* (unmöglich in bezug auf *ἐμεῖο*) überliefert.

Kap. 6. Adverb. S. 522 (Fr. 158A¹): daß *μεσότητος* ein pertinentiver Genetiv sei, «*cras credam*»: vielmehr ist hier, wie oft, Aristonikos' Terminologie (*ἐπίρρημα μεσότητος*, d.h. modales Adverb, vgl. S. 542) ins Scholion durchgedrungen.

S. 523-528: was *ἄνεω* (fr. 136) betrifft, so weise ich auf die Glosse *ἡσύχως* (also ein Adverb) zu ψ 93 in Hs X, sowie auf folgende Etymologie im schol. B *Od.* β 240 (wohl mit Eust. in *Od.* 1443,20 verwandt) hin.

ἄνεω: ἔστιν ἄνευος καὶ ἀποβολῆ τοῦ [υ] ἄναος ὁ ἄφωνος, καὶ ὡσπερ ἐ[χ] Μενέλαος Μενέλεως, οὐτ[ως] ἄναος ἄνεως. κλίνεται δὲ [τοῦ] ἄνεω ὡς τοῦ Μενέλεω

Was ἀπριάτην (fr. 10) angeht, so zeigt Rhianos' Lesart ἀπριάδην (schol. H *Od.* ξ 317), daß das Wort schon vor Aristarch als Adverb aufgefaßt worden war, und zwar in derselben Richtung, die auch in Ap. Soph. 39, 25 (Vergleich mit ἄρδην und σποράδην) ersichtlich ist. Andererseits hätte man hinzufügen sollen, daß ein Femininum ἀπριάτη (anstatt des «commune» ἀπρίατος) sowieso nur unter Berufung auf «Neubildungen» wie ἀσβέστη oder ἀριγνώτη (vgl. Fr. 27 und S. 273-278) für Aristarch annehmbar gewesen wäre.

Fr. 139A (S. 529): es soll hervorgehoben werden, daß Aristonikos der aristarchischen, adverbialen Erklärung von αἰψηρὸν (T 276) im Sinne von αἰψηρῶς, eine andere Alternative voranstellt, nach der dieser Adjektiv als attributiv zu verstehen wäre (τὴν ταχέως συναθροισθεῖσαν).

S. 534, Anm. 68: Friedlaenders Übersetzung von Fr. 145A ist überzeugender, denn sie berücksichtigt das Partizip μεταλαβών.

Kap. 7. Konjunktion. Fr. 172 test. (S. 573, 578, 583): das höchst problematische schol. M^a(S) *Od.* β 6 bezieht sich in der Tat nicht auf , 6 αἶψα δέ, sondern auf β 7 ἀγορήνδε, wie ich durch eine Autopsie der Hss festgestellt habe. Das ändert aber nichts an der Tatsache, daß das -de sowieso im homerischen Text weder als Kausal (κηρύσσειν ἀγορήνδε = «wegen der Versammlung rufen» ist schwer vorstellbar: s. auch unten zum Fr. 214) noch als expletiv verstanden werden darf, und daß es sowieso den expletiven Konjunktionen nie zugerechnet wird (mögliche Ausnahmen: schol. Did. bT *Il.* Y 14b2; schol. H *Od.* λ 350; schol. vet. Pind. *Ol.* III, 67e; EM 465, 8; vom überflüssigen -δε in ἀγορήνδε redet Tz. *ex. Il.* 103, 23 Hermann).

Kap. 8. Präposition. Fr. 194D: das schol. BH(QWZ)M^aXY *Od.* μ 286 lautet folgendermaßen:

(ἐκ νυκτῶν): ἢ ἐν νυξὶν ἢ μετὰ τὰς νύκτας, ὃ ἐστὶν ὄρθρου, ὡς τὸ «πιόμεν' ἐκ βοτάνης» (N 493) ἀντὶ τοῦ μετὰ τὴν βοτάνην, ἢ κατὰ τὰς νύκτας

1 lm. Matthaios: ad v. 284 referunt H(QWZ)M^aXY, ad v. 293 autem B ἡ¹ om. M^a νυξὶν: νυκτὶ QWZ ὡς τὸ - νύκτας om. M^a τὸ om. H(QWZ)X

2 ἀντὶ: ἢ ἀντὶ H(QWZ)X τὴν om. HX ἢ - νύκτας om. BY

Es werden also in diesem dem Aristonikos zugeschriebenen Scholion auch andere, von der aristarchischen anders lautende Deutungen des Ausdrucks ἐκ νυκτῶν vorgeschlagen.

S. 596-597 und 606-608: Aristarch betrachtet den zeitgenössischen Sprachgebrauch als Hilfsmittel für die Beurteilung der *variae lectiones* im homerischen Text, nicht der Sprachrichtigkeit desselben. Vielmehr zeigen Fr. 219 und 220 primär Aristarchs Absicht, Homers attische Herkunft zu beweisen (ein Problem, das ihm besonders am Herzen lag: vgl. auch S. 382 und Anm. 411), wie z.B. auch aus dem bisher unveröffentlichten schol. H *Od.* β 45 hervorgeht, wo neben einem zwar alltäglichen, aber deutlich als attischer Herkunft bezeichneten Vergleich, auch ein direkter Aristophanes-Zitat angeführt wird:

ἐς ἡμετέρου] ὡς εἰς διδασκάλου, «εἰς κιθαριστοῦ» (Ar. *nub.* 964).

In diesem Rahmen hätte wohl auch die Frage des «normierenden Charakters» der homerischen συνήθεια für den zeitgenössischen Sprachgebrauch (Ptol. Pindarion bei S. Emp. *adv. math.* I, 202, vgl. F. Montanari, *Studi di filologia omerica antica* II, Pisa 1995, S. 43-49) erwähnt werden können.

Fr. 214: ich sehe keinen Grund, das schol. H *Od.* κ 531 (zu εἰς ἄλαδε) zu ver-

stümmeln: sein zweiter Teil, wo interessante Parallele zum Gebrauch von Pleonasmen angegeben werden, lautet:

περισσὴ δὲ ἐστὶν ἡ εἰς· καὶ γὰρ ὁ δὲ νῦν τὸ εἰς δηλοῖ, ὡς τὸ «αὐτόν μιν» (δ 244) καὶ τὸ «ἀμφὶ περὶ κρήνην» (B 305 al.)

1 ὁ - δηλοῖ ego: ὡδε νῦν τ' εἰς δὴ Η τὸ²: τὸν Η

2 τὸ om. Η κρήνη Η

Aber all dies sind Kleinigkeiten, oder – ehrlicher gesagt – περιπλανήσεις ἐνὸς μὴ ταξιθεύοντος im breiten Feld der antiken Grammatik. Was uns Stephanos Matthaios mit diesem Buch bietet, ist ein Nachschlagewerk und zugleich ein wesentlicher Beitrag zur antiken Sprachwissenschaft und Philologie: Um einen Urteil G. Jachmanns²⁸ zu paraphrasieren (und semantisch umzudeuten) «eine grandiose ματθαιοπονία».

Scuola Normale Superiore, Pisa

FILIPPOMARIA PONTANI

Gerhard Wirth, *Attila. Das Hunnenreich und Europa* [Urban - Kohlhammer, Taschenbücher, Bd. 467], Stuttgart - Berlin - Köln 1999, σελ. 208, χάρτες 2.

Ο G. Wirth, ομότιμος καθηγητής της αρχαίας ιστορίας, στο Πανεπιστήμιο της Βόννης, απολαμβάνει διεθνή αναγνώριση, όχι μόνον ως ένας από τους εγκυρότερους μελετητές της ύστερης αρχαιότητας, αλλά και – αυτό πρέπει να τονιστεί εδώ – ως κορυφαίος ιστορικός, ειδικός για θέματα της ελληνικής αρχαιότητας που έχουν και σήμερα ενδιαφέρον και απασχολούν την επικαιρότητα¹.

Η περίοδος της «μετανάστευσης των λαών», που, αρχίζοντας το 375 μ.Χ., όπως σημειώνει ο συγγρ. (σ. 11), οδήγησε τα γερμανικά και ασιατικά φύλα σε μακροχρόνιες μετακινήσεις, από τον Ρήνο μέχρι τη νότια Ρωσία, είναι γνωστή με αυτό τον όρο από την εποχή του ανθρωπισμού². Όπως εύστοχα υπογραμμίζεται, το φαινόμενο ανάγεται σε πολύ προγενέστερους χρόνους· ήδη κατά την ελληνιστική εποχή και κατά την αυτοκρατορική περίοδο της ρωμαϊκής ιστορίας εξελίχτηκαν διάφορες φάσεις της κίνησης αυτής. Για την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας το ζήτημα

28. «Der Platontext», NGA 11, 1941, 225-389: 379 (= Id., *Textgeschichtliche Studien*, Königstein/Ts 1982, S. 581-745: 735).

1. Ενδεικτικά σημειώνονται οι βιογραφίες του Μεγάλου Αλεξάνδρου (³1976) και του Φιλίππου Β' (1985) και τρεις μονογραφίες στη σειρά Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften: *Diodor und das Ende des Hellenismus* (τ. 600, 1993), *Der Weg in die Vergessenheit. Zum Schicksal des Alexanderbildes* (τ. 605, 1993), *Hypereides, Lykurg und die Autonomie der Athener* (τ. 666, 1999).

2. Βλ. την παραπομπή του συγγρ. στο έργο του Wolfgang Lazius, *De gentium aliquot migrationibus*, 1555 (σ. 152, σημ. 13).

είναι καθοριστικό, έχει απασχολήσει συχνά τους ερευνητές³ και οι εξελίξεις της προσδιόρισαν, αναμφισβήτητα, την εθνολογική συγκρότηση της Ευρώπης τους επόμενους αιώνες. Είναι σημαντικό ακόμη να εξαρθεί ότι από τις ανακατατάξεις αυτές προέκυψε η εμφάνιση του Αττίλα, η οποία αποτέλεσε την τελευταία μεγάλη δοκιμασία για την ενιαία ρωμαϊκή αυτοκρατορία και οδήγησε ουσιαστικά το δυτικό τμήμα της στο τέλος της πολιτικής ύπαρξής του⁴.

Η εμφάνιση του Αττίλα και οι κατακτήσεις των Ούννων υπό την ηγεσία του έχουν πάρει, συχνά, στις ιστορικές αφηγήσεις αποκαλυπτικές διαστάσεις, και αυτόν τον συσχετισμό δηλώνει ανάγλυφα ο τίτλος «μάστιγα του Θεού», που του έχει αποδοθεί⁵. Τα αποκαλυπτικά μοτίβα αποτελούσαν πρόσφορο υλικό, οι ερμηνευτές και σχολιαστές των αποκαλυπτικών κειμένων και μεταγενέστερες παραλλαγές διαφόρων «αποκαλύψεων» αναπροσάρμοζαν κατά καιρούς στοιχεία, ανάλογα με τις ιστορικές συγκυρίες. Κεντρικό θέμα ήταν συχνά τα πολυάνθρωπα έθνη, Γωγ και Μαγώγ, «ὧν ὁ ἀριθμὸς ὡς ἡ ἄμμος τῆς θαλάσσης», που ο αντίχριστος «συνάγει εἰς πόλεμον» (Αποκ. Ιωάννου 20,8).

Η αυτοκρατορία του Αττίλα είναι ένα φαινόμενο που έρχεται μετά από τις μεταναστεύσεις και δεν είναι η αιτία τους. Η επικράτειά του εκτεινόταν από τις πεδιάδες της Ουγγαρίας ως την Ολλανδία και τον Καύκασο και η κυριαρχία του κράτησε από το 434 έως το 453. Ήδη πριν την ανάδειξη του Αττίλα ως ηγεμόνα, ο λαός αυτός είχε διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην ευρωπαϊκή ιστορία και συχνά ήταν αποφασιστικός παράγοντας σε γεγονότα καθοριστικά για την εξέλιξη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Αν και η εξάπλωση των Ούννων έγινε σταδιακά, είναι, εντούτοις, σημαντική και ενδεικτική για τα αντανακλαστικά της αυτοκρατορίας η παρατήρηση του συγγρ. (σ. 27) ότι, παρά τα μηνύματα και τις ενδείξεις, η προέλασή τους μαζί με τους Αλανούς αποτέλεσε έκπληξη. Στο τμήμα αυτό του βιβλίου (σσ. 27-37), ο συγγρ. αναφέρεται στην επέλαση των Ούννων στον αρχαίο κόσμο. Τα κύρια γεγονότα, που προσδιόρισαν στη συνέχεια την πορεία του ιστορικού γίγνεσθαι, εκτίθενται στις σσ. 57 κ.ε., με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Η νέα εποχή», μετά από μια

3. Εκτός από την πλούσια βιβλιογραφία που προσφέρει ο συγγρ. βλ., ενδεικτικά, , Peter Brown (μτφρ. Ε. Σταμπόγλη), *Ο κόσμος της ύστερης αρχαιότητας 150-750 μ.Χ.*, Αθήνα 1998· Averil Cameron (μτφρ. Ι. Κράλλη), *Η ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία*, Αθήνα 2000.

4. Ως ενδεικτική μπορεί να αναφερθεί η θέση του O. Seeck, *Untergang der antiken Welt*, τ. 6, Darmstadt 2000 (επανεκδ.), που χρονολογούσε στο 476 μ.Χ. το τέλος της αρχαιότητας. Βεβαίως, οι ερμηνευτικές αυτές προσεγγίσεις, που ήταν επίκαιρες την εποχή της έκδοσης (1926), βασίζονταν στις απόψεις της εξελικτικής βιολογίας και επηρέασαν αποφασιστικά τις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, είναι πια ξεπερασμένες και η ύστερη αρχαιότητα προσδιορίζεται περισσότερο ως «μεταβατική περίοδος» (Übergang).

5. Αποτελεί και τον τίτλο πρακτικών διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, που αναφέρεται από τον συγγρ., S. B. Scarel (επιμ.), *Attila. Flagellum dei. Convegno internazionale di studi storici sulla figura di Attila e sulla discesa degli Unni in Italia nel 452 d.C.*, Roma 1994.

εκτενή αναφορά στα συμβάντα που συνδέονται με τους γνωστότερους και σημαντικότερους από τους προκατόχους του Αττίλα⁶.

Ο συγγρ. είναι ένας από τους καλύτερους γνώστες και μελετητές της περιόδου και οι αναλύσεις του⁷ βοηθούν στην ουσιαστική κατανόηση καθοριστικών διεργασιών, που προσδιόρισαν τις μεταγενέστερες εξελίξεις. Τα γεγονότα καταγράφονται αναλυτικά, ερμηνεύονται με διεισδυτικό και πρωτοποριακό τρόπο, με παράλληλη παρουσίαση και σχολιασμό των αρχαιολογικών ευρημάτων, και βοηθούν στην πληρέστερη κατανόηση της κοινωνικής συγκρότησης και της εξέλιξης του λαού των Ούννων, από το παρελθόν ως το απόγειο της ηγεμονίας του Αττίλα.

Οι Ούννοι θεωρούνται νομαδικός λαός ιππέων (Reiternomaden) και, μαζί με άλλα φύλα, εντάσσονται στην οικογένεια «τουρκικών» νομαδικών πληθυσμών. Ούννοι, Σκύθες και ορισμένα κινεζικά φύλα συχνά κατατάσσονται σε μια πληθυσμιακή ομάδα, στην οποία ανάγεται η προϊστορία των σημερινών Τούρκων⁸. Ο χαρακτηρισμός τους «λύκοι του Βορρά» προσδιορίζει γενικά την ασαφή εικόνα των πηγών για τη γεωγραφική αφετηρία της περιπλάνησής τους.

Η περίοδος του Αττίλα αποτέλεσε καμπή για τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, δημιούργησε έναν νέο, ισοδύναμο πόλο, μία βαρβαρική αυτοκρατορία, που έθετε σε αμφισβήτηση παραδοσιακά στερεότυπα και μύθους του παρελθόντος. Από ορισμένες απόψεις δεν είναι υπερβολικό να σημειωθεί ότι η αμφισβήτηση που δημιούργησε η αυτοκρατορία του Αττίλα συνεχίστηκε σε όλη τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας και η απειλή από ομοσπονδίες νομαδικών, τουρκικών φύλων την εποχή του Ιουστινιανού φαίνεται να αντιπροσωπεύει τους διαδόχους του Αττίλα.

Η μεθοδολογία της διπλωματικής και στρατιωτικής αντιμετώπισης των Ούννων αναδεικνύει τα κλασικά χαρακτηριστικά της ρωμαϊκής πολιτικής της περιόδου αυτής. Η αντιμετώπιση των προβλημάτων παρουσιάζει διαφορές, ιδιαίτερα στην αρχική περίοδο, ανάμεσα στο ανατολικό και το δυτικό τμήμα της Αυτοκρατορίας (σ. 37). Όμως, είναι τυπικός για τη ρωμαϊκή πολιτική ο τρόπος αντιμετώπισης του κινδύνου και η παρέμβαση για τη διάρρηξη της συμμαχίας Ούννων και Αλανών: η απειλή ξεπερνιέται προσωρινά στις αρχές του 4ου αι., όταν ο στασιαστής Γαϊνάς, που καταφεύγει στα βόρεια του Δούναβη, θανατώνεται από τον αρ-

6. «Rua und die Konsequenzen», σσ. 37-57.

7. Αναφέρεται ενδεικτικά η πρόσφατη εργασία του «Deditizier, Soldaten und Römer. "Besatzungspolitik" im Vorfeld der Völkerwanderung», *Bonner Jahrbücher* 197 (1997) 57-89 [= «Rome and its Germanic Partners in the Fourth Century», στο W. Pohl (επιμ.), *Kingdoms of the Empire. The Integration of Barbarians in Late Antiquity*, Leiden - New York - Köln 1997, σσ. 13-55].

8. Για προγενέστερες εποχές ενδιαφέρουσα η ανάλυση του W. E. Scharlipp, *Die frühen Türken in Zentralasien. Eine Einführung in ihre Geschichte und Kultur*, Darmstadt 1992.

χηγό των Ούννων, γεγονός που οδήγησε στην πρώτη συμφωνία μεταξύ των Ούννων και της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (σ. 31).

Κινήσεις των Ούννων, σε στιγμές κατά τις οποίες η ρωμαϊκή αυτοκρατορία αντιμετώπιζε δυσχέρειες σε άλλα μέτωπα, όπως το 422, στη διάρκεια του πολέμου με την Περσία (σσ. 39 κ.ε.), όταν σημειώθηκε εισβολή στη Θράκη τις παραμονές της ανάδειξης του Αττίλα, δείχνουν το μέγεθος και τη σημασία της απειλής και την κάνουν άμεσα αισθητή στο Βυζάντιο. Είναι η περίοδος που λειτουργεί σαν γέφυρα για το πέρασμα στη «νέα εποχή»⁹. Το ίδιο διπλωματικό σκηνικό φανερώνει και η συνέχεια των συγκρούσεων, που έχει πρωταγωνιστή τον στρατηγό Φλάβιο Αέτιο και οδηγεί σε μια νέα συνθήκη (βλ. σσ. 41-47, 116-121 κ.α.). Ο Αέτιος πέτυχε με τη βοήθεια των Ούννων να ενισχύσει τη θέση του στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας και η ειρήνη αποκαταστάθηκε με τη συνθήκη του 433 (σσ. 47 κ.ε.). Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο συγгр., από την πλευρά των Ούννων μπορούσε να θεωρηθεί επιβεβαίωση της πολιτικής τους έναντι των δύο τμημάτων της αυτοκρατορίας και παρότρυνση για συνέχιση της ίδιας τακτικής (σ. 48). Στη δίνη των γεγονότων τμήματα ρωμαϊκών επαρχιών – κυρίως της Παννονίας – πέρασαν κατά διαστήματα στον έλεγχό τους.

Για τις εσωτερικές πολιτικές συνθήκες και τους συσχετισμούς δυνάμεως του λαού των Ούννων, και ως επισήμανση εθνογραφικής πολιτειολογίας αξίζει να τονιστεί η επιβίωση ενός συστήματος δυαρχίας, το οποίο συνέχισε να υφίσταται παρά το αναμφισβήτητο ειδικό βάρος του νέου ηγεμόνα Αττίλα. Ο φόνος του Βλήδα το 445 τερμάτισε και τυπικά αυτήν την κατάσταση.

Τα γεγονότα που προσδιόρισαν την εξέλιξη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στα χρόνια του Αττίλα και σχετίζονται με τους Ούννους είναι πολλά και σημαντικά. Το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου συμπληρώνουν για το βυζάντιο οι συγκρούσεις με τους Βανδάλους και η κατάληψη της Καρχηδόνας (439), αλλά και η νέα, σύντομη σύγκρουση με την Περσία, που κατέληξε σε ειρήνη (442). Στη Θράκη πραγματοποιείται νέα επίθεση των Ούννων, που σχεδιάζεται, κατά τον συγгр., σύμφωνα με το σενάριο της προηγούμενης του 422 (σ. 60). Οι λεπτομέρειες των γεγονότων δεν είναι αναλυτικά γνωστές, κυρίως γιατί συχνά συγχέονται με τη μεταγενέστερη αναμέτρηση του 447 (σ. 61). Η σύγκρουση αυτή φαίνεται να έλαβε τέλος το 443 (σ. 63). Σημαντικές ήταν πολλές, παράλληλες συνέπειες των επιδρομών, που ο συγгр. επισημαίνει. Η απαγωγή και εγκατάσταση στην επικράτεια των Ούννων ικανών τεχνιτών, παραγωγικών δυνάμεων και ειδικών αποκαλύπτει μία άλλη, όχι πάντοτε άμεσα αισθητή, διάσταση του ανταγωνισμού.

Μετά τη δολοφονία του Βλήδα (445) και την επικράτηση ως μόνου

9. «Der Übergang», σσ. 48-47.

κυρίαρχου του Αττίλα, τα γεγονότα και οι εξελίξεις προσλαμβάνουν ευρύτερες, διεθνείς διαστάσεις (σσ. 65 κ.ε.). Η ειρήνη στη Θράκη είχε σύντομη διάρκεια και η νέα επιδρομή, το 447, ήταν ίσως και αποτέλεσμα των ευνοϊκών συνθηκών που προκλήθηκαν από τον σεισμό της χρονιάς αυτής και των καταστροφών που προξένησε στις αμυντικές εγκαταστάσεις (σ. 69). Η επίθεση, χωρίς καμιά διπλωματική δικαιολόγηση (σ. 72), επεκτάθηκε και σε σημαντικές πόλεις της ενδοχώρας (Μαρκιανούπολη, Φιλιππούπολη, Αρκαδιούπολη κτλ.), συνεχίστηκε μέχρι τις Θερμοπύλες και έφτασε ως τις δύο θαλάσσιες πλευρές της Κωνσταντινούπολης, προς το Αιγαίο και τη Μαύρη Θάλασσα. Οι επιχειρήσεις αυτές είναι ο «δρόμος για νέους στόχους», που αναδεικνύονται μετά το 447 (σσ. 75 κ.ε.).

Οι προθέσεις και η στρατηγική του Αττίλα, με απώτερο στόχο τη διεύρυνση της επικράτειάς του, και οι βλέψεις εις βάρος και του δυτικού τμήματος της αυτοκρατορίας διαφαίνονται κατά τον συγγρ. στις συνομιλίες στην αυλή του το 449, όπως τις παρουσιάζει ο Πρίσκος (σσ. 70 κ.ε.). Τα γεγονότα που έδωσαν αφορμή στα σχέδια του Αττίλα για τη Γαλατία συνδέονται με μαρτυρίες που έχουν σχεδόν μυθώδη χαρακτήρα και η ιστορικότητά τους έχει αμφισβητηθεί (σσ. 93-105). Το βέβαιο είναι ότι το γαλατικό εγχείρημα κατέληξε σ' αυτό που ο συγγρ. τιτλοφορεί «καταστροφή και διάψευση μιας ελπίδας». Η επιτυχία εναντίον του Αττίλα στο μέτωπο αυτό θεωρείται αποτέλεσμα ρωμαιογερμανικής συνεργασίας, ο Αττίλας μπόρεσε μόνο με τη φυγή να διασωθεί και ο συγγρ., τεκμηριωμένα, αρνείται την άποψη που αποδίδει τη σωτηρία του σε προδοσία του Αετίου. Εύστοχα υπογραμμίζεται εδώ ότι με τα γεγονότα αυτά ο Αττίλας ανάγεται σε πρωταγωνιστή της διεθνούς σκηνής.

Η προέλαση στην Ιταλία και οι επιχειρήσεις εκεί των Ούννων και του Αττίλα ήταν ένα «τέλος χωρίς προσδοκία» (σσ. 105 κ.ε.). Η επίθεση στην Ιταλία ξεκίνησε στις αρχές του 452, στους εισβολείς παρουσιάστηκαν σύντομα δυσκολίες, ενώ δεν είναι βέβαιο αν υπήρξε κάποια βοήθεια και επιτυχία των δυνάμεων της Κωνσταντινούπολης εναντίον τους (σ. 109). Τη στιγμή αυτή, ανάμεσα στο 451 και 452, όπως εκτιμά ο συγγρ., το βασίλειο των Ούννων φτάνει στο ναδίρ της δύναμής του, χωρίς να μπορέσει ποτέ να ανακάμψει.

Ιδιαίτερη αξία έχει το τμήμα του βιβλίου που ασχολείται με τις αποσπασματικές μαρτυρίες του Πρίσκου για τα γεγονότα που εξετάζονται. Ο Πρίσκος αποτελεί, ως αυτόπτης μάρτυρας, αναντικατάστατη πηγή για την ιστορία της περιόδου, και ο συγγρ. δίνει στον ερευνητή τα απαραίτητα ερμηνευτικά εφόδια για να δει από τη σωστή οπτική γωνία τη μαρτυρία του (σσ. 79-86 κ.α.).

Η κατάσταση στην Ιταλία λόγω της εισβολής ήταν φυσικό να απασχολήσει την Εκκλησία της Ρώμης. Η συμμετοχή του πάπα Λέοντα σε μία αποστολή προς τον Αττίλα, μαζί με υψηλόβαθμους βυζαντινούς αξιωματούχους, που έστειλε ο Αέτιος, φαίνεται εύλογη και θα μπορούσε να

εντυπωσιάσει τον ηγεμόνα. Όπως ο συγγρ. εκτιμά, τη χρονική αυτή στιγμή οι απαιτήσεις και οι απειλές του Αττίλα προς τον αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης θέλουν απλώς να επιβεβαιώσουν την αυτοπροσωπογραφία του, και η αποστολή αυτή ήταν μια ευπρόσδεκτη ευκαιρία για εύσχημη αποχώρηση από την Ιταλία. Οι δυσχέρειες πάντως που αντιμετώπιζε η Ιταλία και η Εκκλησία της Ρώμης ήταν το ιστορικό πλαίσιο, στο προσκήνιο του οποίου η οικουμενική σύνοδος της Χαλκηδόνας ανέδειξε, με τον 28ο κανόνα της, την επισκοπή Κωνσταντινούπολης σε ισότιμη θέση με την επισκοπή της Ρώμης (σσ. 109-111).

Ο ξαφνικός θάνατος του Αττίλα τη νύχτα του γάμου του, που, κατά τον συγγρ., υπηρέτούσε και τα πολιτικά σχέδια του ούννου ηγεμόνα (σ. 111), είναι το δραματικό τέλος μια μεγάλης αναμφίβολα ιστορικής προσωπικότητας. Προκαλεί ανάλογο πένθος και εκδηλώσεις απογοήτευσης στο λαό του και ανακουφίζει τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία (σσ. 111-113). Οι μικρότερης έκτασης συγκρούσεις των επομένων ετών αποτελούν τον επίλογο του δράματος (σσ. 113-122).

Το υπόλοιπο τμήμα του βιβλίου είναι, πράγματι, το πιο ενδιαφέρον και πρωτότυπο τμήμα της έσοχης αυτής μελέτης και δίνει νέες διαστάσεις στην έρευνα του προβλήματος των Ούννων και του Αττίλα. Συνοπτικά σημειώνεται ότι ο συγγρ. ασχολείται με θέματα όπως το πολιτιστικό, φυλετικό και εθνολογικό υπόστρωμα που γέννησε το φαινόμενο των Ούννων, οι οποίοι πρωτοεμφανίζονται στον ευρωπαϊκό χώρο το 376 μ.Χ., χωρίς να είναι, σε καμιά περίπτωση, σαφές το παρελθόν και η προέλευσή τους. Εξίσου ενδιαφέρουσες είναι οι παρατηρήσεις που γίνονται για τον ευρωασιατικό πολιτισμικό χώρο, για το όνομα του Αττίλα και άλλες επωνυμίες που του αποδίδονται και την προέλευσή τους. Η κατάληξη του έργου (σσ. 145-150), με μια διεισδυτική ανάλυση της εικόνας που διαμόρφωσαν οι ιστορικοί και οι μελετητές στους επόμενους αιώνες για τα γεγονότα¹⁰, επιβεβαιώνει τη συνολική κριτική προσέγγιση και την απαραίτητη ερμηνευτική αξία των παρατηρήσεων του G. Wirth.

Ο συγγρ. μας προφυλάσσει από απλουστεύσεις που έχουν διαμορφώσει την εικόνα του Αττίλα και βοηθάει τον αναγνώστη και τον ενδιαφερόμενο μελετητή να ανασυγκροτήσει, μέσα από τις αντικρουόμενες πληροφορίες, τον ιστορικό πυρήνα των γεγονότων, τα οποία σίγουρα δεν ισοδυναμούν με το πέρασμα μιας αποκαλυπτικής λαίλαπας και της ρομφαίας ενός οργίλου και αιμοσταγούς, αδίσταχτου καταστροφέα, ούτε πάλι βεβαιώνουν μόνο την εικόνα ενός πολέμαρχου με απεριόριστες εξουσίες, ενός «πατερούλη», όπως τον ονομάζει μία ινδογερμανική, γλωσσολογική ερμηνεία (σ. 136).

10. «Die Nachwelt und ihre Deutungsversuche».

Martin Hinterberger, *Autobiographische Traditionen in Byzanz* [Wiener Byzantinistische Studien, XXII], Wien 1999, S. 415.

Eine umfassende Monographie über autobiographische Schriften in Byzanz war längst ein Desiderat der Forschung. Die schwierige Aufgabe, das Thema eingehend darzustellen, hat H. übernommen.

Nach dem Vorwort, dem Siglenverzeichnis, dem Abkürzungsverzeichnis der griechischen Texte (S. 11-16) und der eindrucksvoll umfangreichen Bibliographie (S. 17-29) folgen die zehn Kapitel der Dissertation:

I. Wissenschaftsgeschichte und Forschungsstand (S. 31-62): Anhand einer Aufzählung und Kommentierung der Editionen autobiographischer Texte und der wissenschaftlichen Literatur über sie seit dem Anfang des 19. Jh. stellt H. fest, daß die Byzantinisten (und die Nicht-Byzantinisten) eine Existenz der Autobiographie als literarische Gattung der Biographie nicht erkennen können und daß die Byzantiner kein solches Genos kannten. H. bemerkt zu Recht, daß die Konfusion in bezug auf die Einordnung der verschiedenen Texte mit autobiographischen Eigenschaften durch die (meist) lateinischen bzw. aus dem Latein übersetzten Titel der in Frage kommenden Texte noch verstärkt wird. Darüberhinaus stellt H. nach Aichinger eine «Unsicherheit im Benennungssystem» fest (S. 47).

Eine an diese Arbeit anschließende Untersuchung über die Überlieferung der Titel in den Handschriften wäre von Interesse. Wie überschreiben und infolgedessen wie charakterisieren die Byzantiner selbst ihre von autobiographischen Informationen bzw. (nach modernen Maßstäben autobiographischen) Eigenschaften geprägten Texte? Die Originaltitel könnten (je nach Qualität der Überlieferung) eine Orientierung über die Tendenzen in der byzantinischen Literatur bieten und eventuell eine Antwort darauf geben, obwohl aus der editorischen Praxis gut bekannt ist, daß die Überschriften, die ersten und leichtesten Opfer der Schreiber, oft weit entfernt sind vom Willen des Autors und vom Autographon. Eine Studie über die Überschriften (vgl. z.B. die Studie zu lateinischen Gedichten von B.-J. Schröder, *Titel und Text. Zur Entwicklung lateinischer Gedichtüberschriften. Mit Untersuchungen zu lateinischen Buchtiteln, Inhaltsverzeichnissen und anderen Gliederungsmitteln* [Untersuchungen zur Antiken Literatur und Geschichte, 54], Berlin 1999) wäre auch für die Byzantinistik nützlich.

II. Die antike und spätantike griechische Autobiographie als Vorläufer (S. 63-70): Ein sehr nützliches und informationsreiches Kapitel über die Vorläufer der byzantinischen Autobiographie, u.a. Isokrates, Xenophon, Flavius Iosephus, Lukian, Libanios, Gregor von Nazianz, Synesios von Kyrene.

Unter den spätantiken/frühbyzantinischen Werken, die als Vorläufer der byzantinischen autobiographischen Texte dienen, könnte zusätzlich der an autobiographischen Informationen reiche 5. Brief des Synesios (Garzya S. 11-

26) erwähnt werden: ein sehr humorvoller Brief/Reisebericht des Synesios an seinen Bruder Euoptyos mit witzigen Informationen über eine gefährliche Seefahrt aus dem Hafen Azarion Alexandriens i. J. 402.

III. Autobiographisches Schrifttum in Byzanz (S. 71-82): Ein kurzes Kapitel über autobiographisch-reflektierende Dichtung, Tagebücher, Briefe, Reiseberichte, Antritts- und Rücktrittsreden, autobiographische Essays und fiktive autobiographische-ich-Romane.

H. ist der Meinung, daß «selbst umfangreiche Briefsammlungen ein nur schemenhaftes Bild vom Leben des Verfassers» geben (S. 78). Es sollte jedoch nicht ignoriert werden, daß häufig unsere autobio-biographischen Informationen über Byzantiner nur oder überwiegend aus Briefcorpora stammen (z.B. Theodoros Studites, die Brüder Choniates, Matthaios von Ephesos). Die Natur des Briefes und die epistolographischen Regeln verlangen einerseits Fingerspitzengefühl in bezug auf Ich-Äußerungen und berechtigen andererseits zu einer Zusammenstellung *sub specie aeternitatis* von ich-bezogenen Briefcorpora. Diese beiden eigentlich antinomischen Eigenschaften der byzantinischen Epistolographie sind wichtige Faktoren für die Qualität und Quantität der autobiographischen Informationen in den Briefen. Jedoch ist der Wert solcher Informationen vergleichbar mit denen in einem Enkomion oder Testament. Die Frage ist allerdings, wie man solche Informationen dekodiert und bewertet.

IV. Merkmale der Selbstdarstellung in Byzanz (S. 83-149): H. behandelt die Autobiographie richtig im Rahmen der christlichen Ethik (S. 86), kommentiert die Erscheinung von Periautologia-periautologein (S. 137) und erläutert feinsinnig die verschiedenen Nuancen in den byzantinischen Texten bei der Verwendung der 1. Person-Singular und der 1. Person-Plural (S. 118-132). H. untermauert die schon bekannte These über die Legitimierung und Rechtfertigung der Selbstdarstellung mit Beispielen (S. 132-149).

Nur zu einem syntaktischen Phänomen (ὡς + Partizip), das in den Grammatiken nicht belegt ist, ergeben sich einige Marginalien. Fraglich ist m.E. die Übersetzung des Titels im Typikon A von Michael VIII. Palaiologos (S. 112 und Anm. 145): «Der Prolog enthält eine Dankeserzählung wie vom Kaiser an Gott gerichtet» / 'Ο πρόλογος διήγησιν ἔχων εὐχαριστήριον ὡς ἀπὸ τοῦ βασιλέως πρὸς τὸν Θεόν. H. denkt bei dieser Übersetzung offenbar an ein Partizip, wie es sonst häufig überliefert ist (ὡς ἀπὸ ... ἐκδοθείς); vgl. S. 274 Anm. 485 die Gedichtüberschrift des Typikons des Michael VIII. (ὡς ἐκ προσώπου τοῦ βασιλέως) und den Kommentar. Wenn allerdings wie hier das Partizip fehlt, ist die Partikel ὡς *superfluum*, und man übersetzt nur die Präposition (d.h. ὡς ἀπὸ bedeutet einfach ἀπό). Die überflüssige Verwendung von ὡς mit Präpositionen, schon belegt z.B. bei Plato, Resp. 327c ὡς ἀπὸ τῆς πομπῆς, Xenophon, Cyr. 8.7.28, kommt auch in byzantinischen Texten vor, z.B. Anna Comnene, Alexias (ὡς ἀπό) II 4,3 (30); III 2,2 (89); IV 5,4 (30); XIII 12,3 (32); 12,11 (13) Reinsch-Kambylis; Critobulus Im-

briota, *Historiae* (ὡς ἐς, ὡς ἐν, ὡς ἐπί, ὡς πρὸς) index graecitatis s.v. ὡς S. 263 Reinsch. Michael Choniates ep. 103 (ὡς πρὸς) 159,80 Kolovou. H. hat zu seiner Auffassung von ὡς ἀπὸ im Typikon A u.a. der Titel des Testaments von Anna Komnene (der Text neu ediert unter den Werken des Michael Italikos von P. Gautier, *Michel Italikos. Lettres et Discours*, Paris 1972, S. 106) gebracht: πρόλογος εἰς τὴν διάταξιν τῆς καισαρίσεως κυρᾶς Ἄννης ὡς παρ' ἐκείνης ἐκδοθείς. In diesem Fall handelt es sich offenbar um eine Formulierung, die die Teilnahme einer Person bei der Fertigstellung der Urkunde rechtfertigt und legalisiert.

V. Die autobiographische Tradition in der Hagiographie (S. 151-181): Eine Aufzählung der Viten und Bewertung des Materials mit vielen Belegen für autobiographische Elemente in den Viten.

VI. Die autobiographische Tradition in Stiftungsurkunde und Testament (S. 183-294): Nach allgemeinen Vorbemerkungen behandelt H. die Stiftungsurkunde, das Testament, die mönchische Autobiographie, die Autohagiographie, das Verhältnis von Selbstdarstellung und Vita und die Laienautobiographie. Unter den behandelten Autoren sind u.a. Anna Komnene und Michael VIII. Palaiologos zu nennen.

Die neue Edition des Testaments der Anna Komnene unter den Werken des Michael Italikos von Gautier (s.o.) beweist, daß das Testament nicht von der Prinzessin selbst verfaßt wurde (ähnliches erwähnt H. im Fall des Michael VIII. Palaiologos und des Lazaros Galesiotes S. 274 Anm. 485). Das Testament ist nach Gautier (S. 105-109 Text, S. 109 Anm. 11 Datierung des Prologs) zwischen 1133-1138 zu datieren und nicht (wie H. nach der älteren Ausgabe akzeptiert) auf das J. 1122 (S. 266-268, 392). Im Jahre 1122 wäre Anna 39 Jahre alt (für mittelalterliche Maßstäbe zwar nicht jung, für eine intellektuelle Prinzessin aber schon!). Anlaß für das Verfassen des Testaments könnte ein Todesfall sein; das könnte der Tod der Eirene Doukaina sein. Gautier S. 30 datiert den Prolog des Testaments «entre la mort d'Irène Doukaina (c. 1133/8) et celle de Nicéphore Bryennios (c. 1136/8)». Da Anna im Prolog in Nebentempora über ihre Eltern spricht, hingegen über Nikephoros als ob er noch am Leben sei, hat Gautier mit Recht die Vermutung geäußert, daß der Prolog nach dem Tod der Eirene und vor dem Tod des Nikephoros abgefaßt wurde. Die chronologischen Grenzen sind nach der Datierung des Todes des Nikephoros Bryennios auf das Jahr 1136/37 noch etwas enger geworden.

VII. Autobiographische Historiographie (S. 295-343): Anhand von Beispielen aus historiographischen Texten u.a. von Anna Komnene, Michael Attaleiates, Niketas Choniates, Michael Psellos, Michael Kritobulos, Georgios Akropolites, Ioannes Kantakuzenos und Georgios Sphrantzes behandelt H. in Gruppen autobiographische Erscheinungen in der byzantinischen Historiographie.

VIII. Schriftstellerautobiographie (S. 345-366): Das Kapitel beschäftigt

sich mit dem Enkomion des Michael Psellos auf seine Mutter, dem Prolog des Nikephoros Basilakes zu seinen Werken, der Protheoria des Michael Choniates, der Autobiographie des Gregorios Kyprios und der Einführung in die Astronomie des Theodoros Metochites.

IX. Apologien und Verteidigungsreden (S. 367-381): Die letzte kleine Gruppe autobiographischer Texte ist mit der Apologie des Demetrios Kydones und den Verteidigungsreden des Theodoros Agallianos vertreten.

X. Zusammenfassung und Schlussbetrachtung (S. 383-389): H. rekapituliert die in den einzelnen Kapiteln festgestellten autobiographischen Eigenschaften, Traditionen und Tendenzen in der Literatur und rekonstruiert damit das Gesamtbild des Phänomens Autobiographie in Byzanz.

Eine sehr nützliche chronologische Übersicht der am häufigsten zitierten byzantinischen Autoren und ihrer Werke, sowie zwei vollständige, leserfreundlich konstituierte Indizes von Personen und Orten, von Sachen und Begriffen schließen das Werk ab. Damit hat H. noch eines der angekündigten Ziele erreicht, d.h. «anhand einer brauchbaren Definition ein corpus autobiographischer Texte zu erstellen» (S. 7).

So reich die Arbeit an Informationen ist, so arm ist sie an Druckfehlern und Makeln; nur einige wenige Druckfehler: Antritt- statt Antrittsrede (S. 5), παῖς statt παῖς (S. 123).

Dank der feinsinnigen Systematisierung und Interpretation des Materials sowie des Überblicks über die Quellen und die Sekundärliteratur gibt die Dissertation von H. der byzantinischen Literaturgeschichte einen neuen Impuls und bildet eine weitere Perle in der Reihe der Wiener Byzantinistischen Studien.

Freie Universität Berlin

F. KOLOVOU

Αικατερίνη Χ. Αριστείδου, *Ανέκδοτα έγγραφα της Κυπριακής Ιστορίας από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας*, τόμος Γ' (1518-1529) [Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, XXX], Λευκωσία 1999, σελ. 346, εικ. 3, πίν. IV.

Το Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου στη σειρά των εκδόσεών του με τίτλο «Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας» κυκλοφόρησε τον 30ό τόμο, που αποτελεί τον τρίτο επιμέρους τόμο του έργου της κ. Αριστείδου (για τους δύο προηγούμενους τόμους βλ. βιβλιοκρισίες στα Ελληνικά 42 [1991-92] 425-431, και 45 [1995] 407-411). Τα περιεχόμενα του τρίτου τόμου της σειράς καλύπτουν την περίοδο 1518-1529. Η πρώτη χρονολογία δηλώνει την οθωμανική κατάκτηση της Αιγύπτου, οπότε η βενετοκρατούμενη Κύπρος έγινε αυτοδίκαια φόρου υποτελής στον τούρκο σουλτάνο. Το έτος 1529, terminus ante quem του τρίτου τόμου, είναι το έτος της ειρήνης του Cambrai (ή ειρήνης των Δύο Κυριών). Πρό-

κειται για τη συνθήκη ειρήνης ανάμεσα στη Λουίζα της Σαβοΐας, μητέρα του Φραγκίσκου Α΄ της Γαλλίας, και τη Μαργαρίτα της Αυστρίας, θεία του αυτοκράτορα της Γερμανίας Καρόλου Ε΄. Με την ειρήνη του Cambrai έληξε ο πόλεμος μεταξύ Βενετίας και ενωμένων ευρωπαϊκών Δυνάμεων. Η χρονολογία 1529 δεν έχει βέβαια σχέση με την καθαυτό κυπριακή ιστορία, αλλά αποτελεί τεχνητή τομή της συγγρ. Ας σημειωθεί ότι στην ίδια πόλη είχε συσταθεί στα 1508 ο συνασπισμός του Cambrai ανάμεσα στον Γερμανό αυτοκράτορα Μαξιμιλιανό Α΄, τον Λουδοβίκο ΙΒ΄ της Γαλλίας, τον πάπα Ιούλιο Β΄ και τον Φερδινάνδο τον Καθολικό, βασιλιά της Αραγονίας, εναντίον της Βενετίας.

Με την ειρήνη του Cambrai η Γαληνότατη Δημοκρατία παραχώρησε το Trani, τη Monopoli και άλλες πόλεις της Απουλίας στο βασίλειο της Νάπολης του Καρόλου Ε΄ τη Ραβέννα και τη Servia στον πάπα Κλήμη Ζ΄ κράτησε όμως τις περιοχές του Veneto, του Friuli και της Λομβαρδίας. Η Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου δεν επανέκτησε πια την προηγούμενη δύναμή της στον ευρωπαϊκό ηπειρωτικό χώρο. Η προσοχή της στρεφόταν πλέον στην ανατολική ακτή της Αδριατικής και στην ανατολική Μεσόγειο, όπου έπρεπε να υπερασπιστεί τις κτήσεις της, ιδιαίτερα τα Επτάνησα, την Κρήτη και την Κύπρο.

Ο τρίτος τόμος της συγγρ. περιέχει έγγραφα που αναφέρονται σε ποικίλους τομείς της βενετοκρατίας στην Κύπρο: διοίκηση, παραγωγή, εμπόριο. Κύρια μέριμνα των Βενετών ήταν βέβαια η ενίσχυση των οικονομικών του κράτους τους με την έντονη εκμετάλλευση της ανατολικομεσογειακής τους κτήσης. Τα έγγραφα κάνουν λόγο για πωλήσεις ή ενοικιάσεις χωριών, κτημάτων και άλλων πλουτοπαραγωγικών πόρων, για είσπραξη καθυστερημένων χρεών προς το βενετικό δημόσιο, για την εξασφάλιση αναγκαίων ποσοτήτων δημητριακών, αλατιού και άλλων προμηθειών.

Πολύ σημαντικά είναι τα έγγραφα που αναφέρονται στον οθωμανικό κίνδυνο και στην προσπάθεια για ενίσχυση της κυπριακής άμυνας, ιδίως κατά την περίοδο από το 1518 ως το 1522. Με την άλωση της Ρόδου, έδρας των Ιωαννιτών ιπποτών, η Βενετία ανακουφίστηκε πρόσκαιρα. Ήδη όμως από το 1518 το Συμβούλιο των Δέκα φρόντιζε για την ασφάλεια της Κύπρου συνεχίζοντας την πολιτική των κατασκευών και της συντήρησης οχυρωματικών έργων, κυρίως στα φρούρια της Αμμοχώστου και της Κερύνειας. Μεγάλη σημασία είχε επίσης η διατήρηση ικανοποιητικών αποθεμάτων τροφίμων και πολεμοφοδίων μέσα στα κάστρα. Τα αποθέματα θα έπρεπε να διαρκούν για πολιορκία τουλάχιστον έξι μηνών και να ανανεώνονται κάθε χρόνο. Τα τρόφιμα προέρχονταν βέβαια από την εντόπια παραγωγή. Από τη Βενετία στέλνονταν στρατιώτες, πυροβόλα και πολεμοφόδια.

Ειδικά για τις οχυρώσεις της Αμμοχώστου η βενετική κυβέρνηση αποφάσισε τον Αύγουστο του 1518 να διαθέτει 1.000 δουκάτα κάθε μήνα,

ενώ προηγουμένως δαπανούσε μόνο 340. Υπήρχε η πεποίθηση ότι όποιος κατείχε την Αμμόχωστο ήταν κυρίαρχος ολόκληρης της Κύπρου (πρβ. M. Sanuto, *I Diarii*, τ. 27, Venezia 1890, ανατύπωση Bologna 1969, στήλη 43: «chi tien Famagosta tien quel regno»). Αργότερα όμως, όπως αποκαλύπτεται από έγγραφο του 1529, το Συμβούλιο των Δέκα αποφάσισε να διαθέτει μόνο 250 δουκάτα το μήνα για τα οχυρωματικά έργα της Αμμοχώστου και άλλα 50 για τα αντίστοιχα της Κερύνειας. Όλα τα παραπάνω ποσά προέρχονταν από κυπριακούς πόρους.

Οι Κύπριοι υφίσταντο μεγάλη καταπίεση και τρομερή οικονομική αφαιμάξη. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει όχι μόνο από τα έγγραφα του τρίτου τόμου, αλλά και από εκείνα των δύο προηγούμενων. Το Regno di Cipro ήταν υποχρεωμένο να στέλνει τεράστιες ποσότητες προϊόντων του, κυρίως δημητριακών, όχι μόνο στην ίδια τη Βενετία, αλλά και σε άλλες βενετικές κτήσεις, ακόμη και σε χροινιές κατά τις οποίες η σοδειά ήταν ελάχιστη, εξαιτίας της ανομβρίας, επιδρομών ακρίδων ή της αρρώστιας των σιτηρών ερυσίβης. Κρήτη, Ζάκυνθος, Κέρκυρα και Δαλματία κάλυπταν δικά τους ελλείμματα με κυπριακά δημητριακά.

Εκτός από τον τουρκικό κίνδυνο, η Βενετία φοβόταν και την κατάληψη της εξουσίας στο νησί από τους νόθους γιους, αλλά νόμιμους διαδόχους, του τελευταίου βασιλιά της Κύπρου. Ο Ευγένιος και ο Ιωάννης, παιδιά του πεθαμένου Ιακώβου Β' Lusignan, ήταν πάντοτε επίφοβοι. Το Συμβούλιο των Δέκα δεν δίστασε στα 1522 με κρυπτογραφημένη εντολή του να διατάξει τη σύλληψη και θανάτωσή τους, αν εμφανίζονταν στην Κύπρο.

Αρκετά από τα έγγραφα που δημοσιεύει η συγγρ. πλουτίζουν τις γνώσεις μας για μεσαιωνικά χωριά που εξαφανίστηκαν αργότερα, όπως τα Απαλαίστρα, Αρά, Θεμοκρήνη, Κεντηνάρι, Κεφάλα, Μήλο του Αδάμ, Μνασί, Παλαμίδα, Παλλουρόκαμπος, Σκλινίτζια, Συρκάτη και Χυτός. Οι κάποτε παραφθαρμένες ονομασίες τους καθιστούν τον εντοπισμό τους πολύ δύσκολο ή και αδύνατο. Μερικά μαρτυρούνται πλέον μόνο ως τοπωνύμια περιοχών, ενώ άλλα δεν διασώθηκαν ούτε στην προφορική παράδοση. Η συγγρ. γνωρίζει το βιβλίο του G. Grivaud, *Villages désertés à Chypre (fin XIIIe-fin XIX siècle)*, Nicosie 1998, τις πληροφορίες του οποίου συμπληρώνει με τα έγγραφα που δημοσιεύει. Γενική διαπίστωση είναι ότι τα περισσότερα τοπωνύμια και ανθρωπωνύμια διατηρήθηκαν ως σήμερα με την ίδια ακριβώς μορφή με την οποία αναφέρονται και στα έγγραφα. Αυτό αποτελεί αδιάψευστη μαρτυρία για τον ελληνικό, κυρίως, γλωσσικό και εθνικό χαρακτήρα της Κύπρου, έστω και αν αρκετά τοπωνύμια και ανθρωπωνύμια έχουν λατινογενή προέλευση.

Οι οικονομικές ανάγκες της Βενετίας την οδηγούσαν σε πώληση αξιωματών στη μεγαλόνησο. Ένας άλλος προσφιλής τρόπος εξασφάλισης εσόδων ήταν η πώληση ή ενοικίαση κρατικών κτημάτων. Μόνο στα χρόνια 1527-1529 πουλήθηκαν 17 χωριά. Αυτά μπορούσαν να πουληθούν και

κατά το ήμισυ. Έτσι, στα 1522 πουλήθηκε στην Κύπρο μισό χωριό για 8.000 δουκάτα, στα 1528 άλλο μισό χωριό για 6.000 δουκάτα. Ας μην ξεχνούμε ότι και ο πόλεμος με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις του Cambrai σήμαινε για τη Βενετία αυξημένες στρατιωτικές δαπάνες.

Άλλη διαρκή οικονομική οφειλή του βενετικού κράτους αποτελούσε ο ετήσιος φόρος υποτέλειας της Κύπρου (8.000 δουκάτα), που καταβαλλόταν στον οθωμανό σουλτάνο από το 1517 και εξής. Η Κύπρος είχε αρχίσει να πληρώνει τον φόρο αυτόν στους Μαμελούκους από το 1426, ύστερα από τη μάχη της Χοιροκοιτίας. Οι Οθωμανοί ζητούσαν κάποτε μέρος του φόρου σε δημητριακά και ζάχαρη, όχι όμως πια σε υφάσματα ή ενδυμασίες, που δεχόταν προηγουμένως ο μαμελούκος σουλτάνος. Η διαφοροποίηση αυτή αποτέλεσε πλήγμα για την κυπριακή βιοτεχνία, ιδίως των καμηλωτών. Ως και το 1522, ο ετήσιος φόρος υποτέλειας μεταφερόταν από ειδικούς βενετούς απεσταλμένους από την Κύπρο στη Συρία και παραδιδόταν εκεί σε αρμόδιους οθωμανούς αξιωματούχους. Αλλά από το 1523 ο τούρκος σουλτάνος απαιτούσε ο φόρος να παραδίδεται στην Κωνσταντινούπολη σε χρυσά νομίσματα. Το χρυσάφι αυτό μεταφερόταν με έμπιστα πρόσωπα από την Κύπρο στη Βενετία και από εκεί στελνόταν στην οθωμανική πρωτεύουσα. Αν η βενετική κυβέρνηση της Κύπρου αδυνατούσε να συγκεντρώσει το συνολικό ποσό των 8.000 δουκάτων, τότε έστελνε στη Βενετία το ελλείπον σε νομίσματα ποσό υπό μορφή προϊόντων: δημητριακά, βαμβάκι, ζάχαρη και καμηλωτά, για να πουληθούν εκεί και οι εισπράξεις από την πώλησή τους να χρησιμοποιηθούν για τη συμπλήρωση του συνολικού φόρου.

Τα έγγραφα που εκδίδει η συγγρ. στον τόμο αυτό προσφέρουν πολύτιμα στοιχεία και για μέλη γνωστών οικογενειών, φραγκικής, βενετικής ή ελληνοκυπριακής καταγωγής. Συνολικά δημοσιεύονται στον τόμο 140 έγγραφα, που προέρχονται από την αρχαιακή σειρά Consiglio dei Dieci του ASV. Τα 93 από αυτά ανήκουν στην υποσειρά Misti, τα 31 στην υποσειρά Comuni, τα 14 στην υποσειρά Lettere di Rettori e di altre cariche και τα 2 στην υποσειρά Secreti. Όπως συνέβη και με τους δύο προηγούμενους τόμους, έτσι και στον τρίτο η εκδότρια ερεύνησε και άλλες σειρές του Κρατικού Αρχείου της Βενετίας (Senato Mag και Collegio) αποκομίζοντας πληροφορίες που εμπλουτίζουν τα σχόλιά της. Αυτά προτάσσονται στη διπλωματική έκδοση κάθε εγγράφου. Χρησιμοποίησε επίσης για το σχολιασμό των εγγράφων πληροφορίες που συνέλεξε από υλικό της Biblioteca Nazionale Marciana, της Biblioteca del Museo Civico Correr, από τα *Diarii* του M. Sanuto και τα έγγραφα που είχε εκδώσει ο L. de Mas Latrie. Τα έγγραφα δημοσιεύονται με αποδεκτή γενικά μεθοδολογία. Εφαρμόστηκαν κατά το πλείστον οι κανόνες της παλαιογραφίας και της διπλωματικής.

Μερικές τεχνικές παρατηρήσεις. Καλό θα ήταν στις υποσημειώσεις να μην επαναλαμβάνονται όλα τα στοιχεία των ίδιων έργων, εφόσον μάλιστα αυτά έχουν

γίνει αντικείμενο παραπομπής στην ίδια σελίδα. Ένα «ό.π.» με την προσθήκη του διαφορετικού αριθμού του registro ή του τόμου και των σχετικών φύλλων, σελίδων, στηλών ή στίχων θα ήταν αρκετό (π.χ. στη σ. 10). Δυστυχώς επαναλαμβάνεται, μετά από κάθε περιληψη εγγράφου, η φράση «Ανέκδοτο. Εκδίδεται από τον πρωτότυπο που βρίσκεται στο ASV». Είχε τονιστεί και στη βιβλιοκρισία για τον δεύτερο τόμο (Ελληνικά 45 [1995] 410) ότι η φράση αυτή περιττεύει, εφόσον ο παραπάνω χαρακτηρισμός καλύπτεται από τον γενικό τίτλο *Ανέκδοτα έγγραφα [...] από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας*. Το τελικό ν καλύτερα να μπαίνει, όταν η λέξη που ακολουθεί την αιτιατική του αρσενικού άρθρου είναι κύριο όνομα, έστω και αν το αρχικό του σύμφωνο δεν είναι στιγμιαίο (π.χ. στη σ. 30 «τον Δεκέμβριο». Στη σ. 32 γρ. όχι «τόκο» και «ο τόκος», αλλά «επιτόκιο» και «το επιτόκιο». Στην ίδια σ. και λίγο παραπάνω πρέπει να γραφεί «στη Βενετία 2.000» και όχι «στην Κύπρο 2.000», όπως αιτιολογείται από τη λέξη qui στον 6ο στίχο του εγγράφου. Στη σ. 34 και στο στίχο 9 του εγγράφου πρέπει να γραφεί duc(ato). Στην ίδια σ. και στον τελευταίο στίχο πρέπει να γραφεί Cha. Στη σ. 35 «τις αναγκαίες ψήφους». Στη σ. 36 το σχετικό έγγραφο του Συμβουλίου των Δέκα, στ. 6-7, διατάζει τους πλοιάρχους των γαλερών: non debiate tocar Rhodi· η συγγρ. παρανόησε το νόημα και έγραψε «να προσορμίζονται στη Ρόδο». Στην ίδια σ., στ. 8 του εγγράφου, η διαταγή προσθέτει: venirete defuorauia de l isola nostra de Candia· η εκδότρια ερμηνεύει ορθά: «να περνούν ανοικτά της Κρήτης», αλλά επεξηγεί σε παρένθεση με το ακατανόητο «να προσεγγίζουν την εξωτερική πλευρά της Κρήτης». Ο Francesco του εγγράφου 7 (σσ. 37-39) και των εγγράφων 81 (σσ. 162-164), 83 (σσ. 167-168), αν έπρεπε να μεταγραφεί στα ελληνικά, θα αποδιδόταν ως Φραγκίσκος και όχι Φραγκέσκος. Στη σ. 42 θα ήταν καλύτερα να γραφόταν «τον γενικό προβλεπτή» και όχι «το γενικό προβλεπτή». Στις σσ. 54-55 το έγγραφο χρονολογείται στα 1518, ενώ μεταγράφεται με χρονολογία MDXVII, και στη σ. 183 άλλο έγγραφο χρονολογείται στα 1524, ενώ μεταγράφεται MDXXIII, χωρίς να υπάρχει more veneto, δεδομένου ότι και τα δύο έγγραφα δεν συντάχθηκαν τον Ιανουάριο ή Φεβρουάριο. Στη σ. 138 σχολιάζονται τα *σαράφια*, ενώ γι' αυτά έχει γίνει ήδη αναφορά στις σσ. 19 και 81. Στη σ. 158 το βενετικό δουκάτο έγινε «βυζαντινό». Στη σ. 164 η ανάλυση της συντομογραφίας του μήνα έδωσε oct(ombri), αντί oct(obris). Στις σσ. 165-166 το jn uitta του εγγράφου έπρεπε να αποδοθεί «ισοβίως» και όχι με το ιδιωματικό «επί ζωής». Στη σ. 170 η λέξη «περίσειμα» δε θα έπρεπε να γραφεί με ένα σ. Στις σσ. 248-249 η αίτηση των Ιακώβου Συγκλητικού και Ντιέγκου Γονέμη χρονολογείται στις 16 Μαρτίου 1529, ενώ η απόφαση του Συμβουλίου των Δέκα επί της αιτήσεως αυτής στις 8 Μαρτίου 1529· υπάρχει επομένως χρονικό ή άλλο λάθος. Στις σσ. 15, 251-253 και 289 το χωριό Chien-dinari της βενετικής έκθεσης του 1523 και του εγγράφου 126 (του 1529), αναφέρεται πιθανότατα σε «Κεντηνάρι». Υπάρχουν κάποιες άλλες φραστικές αστοχίες, όπως στη σ. 254 «έγγραφο [...] συνημμένο στο αρ. εγγράφου 26». Στη σ. 255, αντί *daro la morte loro hauendo*, ó non ha πρέπει να γραφεί *dopo la morte loro hauendo ò non* (όχι *daro*, αλλά *dopo*· όχι κόμμα· όχι *ò*, αλλά *ò*· φεύγει και το *ha*, που προφανώς εμφανίζεται πρόωρα από τον επόμενο στίχο της μεταγραφής, όπου και επαναλαμβάνεται). Στις σσ. 255-256 έγγραφο του 1529 μεταγράφεται MDXXIV.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις είναι δειγματοληπτικές. Θα μπορούσαν να προστεθούν πολλές άλλες, μεγαλύτερης ή μικρότερης σημασίας, που δείχνουν ότι

η σύνταξη του βιβλίου και τα ελληνικά της εκδότριας πάσχουν σε πολλά.

Η έκδοση των εγγράφων τερματίζεται στη σ. 270. Ακολουθεί σε παράρτημα η έκδοση μιας ανώνυμης και άτιτλης βενετικής έκθεσης (Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, Ms. It. VII 918 (8392), φφ. 234-247ν). Η έκθεση αυτή, που χρονολογείται από τη συγγρ. στα 1523, είχε σχολιαστεί από την ίδια στον 1ο τ. του έργου της (σσ. XVI-XVII, 114-115, 117-118). Πρόκειται βέβαια για κείμενο που είχε ήδη δημοσιευθεί από τον L. de Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des Princes de la Maison de Lusignan*, τ. 3, Paris 1855, ανατ. Famagouste 1970, σσ. 493-513. Η συγγρ. ξέρει ότι η έκθεση είναι δημοσιευμένη· δεν σχολιάζει όμως ούτε αιτιολογεί επαρκώς την ανάγκη για τη δική της επανέκδοση των φφ. 239-246 του χειρογράφου. Τίθεται έτσι το ερώτημα: είχε θέση στον τόμο η έκθεση αυτή; Κάποιες διορθώσεις της συγγρ. μπορούσαν και έπρεπε πράγματι να γνωστοποιηθούν στο επιστημονικό κοινό, όπως η εσφαλμένη ανάγνωση *tre casali* του Mas Latrie (ό.π., σ. 509), που διορθώνεται ορθώς σε *tre caratti* (σσ. 133, 287), ή το *nove* του Mas Latrie και του Ν. Γ. Κυριαζή («Η Κύπρος υπό τους Λουζινιανούς», *Κυπριακά Χρονικά* 13 [1937] 26-40), που διορθώνεται σε *sette* (σ. 273), ή το 46 σε 40 (σ. 274), ή το 200 σε 200 *milla* (σ. 276) και άλλες παρόμοιες. Αλλά οι διορθώσεις αυτές θα μπορούσαν να έχουν σημειωθεί χωρίς την περιττή επανέκδοση του κειμένου.

Ακολουθεί το πολλαπλώς χρήσιμο γενικό ευρετήριο (σσ. 293-306 ελληνικό και 307-320 λατινικό). Η καταγραφή των περιεχομένων (σσ. 321-331) περιλαμβάνει τους τίτλους των δημοσιευόμενων εγγράφων. Στη συνέχεια υπάρχουν τρεις έγχρωμοι πίνακες εκτός κειμένου. Ο τόμος τελώνει με κατάλογο εκδόσεων του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου (σσ. 343-346).

Το γενικό συμπέρασμα είναι ότι ο τρίτος τόμος του σημαντικού αυτού εκδοτικού έργου της Α. Χ. Αριστέιδου και του Κ.Ε.Ε. Κύπρου συμπληρώνει τους δύο πρώτους τόμους και προσφέρει στους ερευνητές της κυπριακής ιστορίας πολύτιμο και σχολιασμένο αρχειακό υλικό. Το επιστημονικό κοινό εύχεται ταχεία, αλλά περισσότερο προσεγμένη και επιμελημένη, έκδοση του επόμενου, τέταρτου τόμου, που θα καλύψει την περίοδο ύστερα από το 1529.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΨΑΡΑΣ

Dr John Covell, *Voyages en Turquie 1675-1677*, texte anglais établi, annoté et traduit par Jean-Pierre Grémois avec une préface de Cyril Mango [Réalités Byzantines, 6], Paris, P. Lethielleux, 1998, σελ. 1-437.

Ἄπο τὸ πλῆθος τῶν περιηγητικῶν χειρογράφων ποὺ παραμένουν ἀνέκδοτα σὲ βιβλιοθήκες καὶ ἀρχεῖα λίγων μόνο ἢ ὑπαρξῆς εἶναι γνωστῆ στοὺς

έρευνητές και από αυτά ελάχιστα έχουν χρησιμοποιηθεί ή εκδοθεί έστω και αποσπασματικά. Στην τελευταία κατηγορία ανήκει το ταξιδιωτικό ημερολόγιο του δόκτορα John Covel (1638-1722).

Ο Covel σπούδασε στο Πανεπιστήμιο του Κέιμπριτζ αρχικά βοτανική, ιατρική και τέλος θεολογία. Κατόπιν έγινε κληρικός και το 1661 κατέλαβε θέση στο ίδιο πανεπιστήμιο. Τον Μάρτιο του 1670 ο Covel κατέλαβε τη θέση του έφημέριου της Levant Company of Turkey Merchants. Για τον διορισμό αυτόν, που δεν ήταν τυχαίος, είχαν μεσολαβήσει οι αγγλικανοί θεολόγοι. Την εποχή εκείνη βρισκόταν σε εξέλιξη η σοβαρή θρησκευτική διαμάχη για το μυστήριο της μετουσίωσης, ή όποια είχε αρχικά εκδηλωθεί μεταξύ των προτεσταντών της Γαλλίας, του Antoine Arnaud και του Jean Claude. Η έριδα εξαπλώθηκε ταχύτατα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, προτεσταντικές και καθολικές. Η Αγγλικανική Έκκλησία την εποχή εκείνη αναζητούσε στηρίγματα για τις θέσεις της στην Ανατολική Όρθόδοξη Έκκλησία, γι' αυτό ενδιαφερόταν ζωηρά να έχει πληροφορίες από πρώτο χέρι από την Κωνσταντινούπολη.

Η θεολογική αυτή έριδα έγινε αίτια να αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία ο έφημέριος της Levant Company, διότι αυτός θα μπορούσε να συλλέξει τα απαιτούμενα στοιχεία. Πραγματικά, ο Covel συγκέντρωσε πληροφορίες για τις θέσεις και τα δόγματα της Όρθόδοξης Έκκλησίας και συνέγραψε ένα σχετικό βιβλίο που εκδόθηκε το 1722, έτος του θανάτου του¹. Τότε πια όμως το ενδιαφέρον για τις θέσεις της Ανατολικής Έκκλησίας είχε εξατμισθεί στη Βρετανία.

Κατά τη συνήθεια της εποχής, ο Covel από την αναχώρησή του από την Αγγλία μέχρι την επιστροφή του σ' αυτήν κράτησε ένα λεπτομερές στατο ταξιδιωτικό ημερολόγιο, στο όποιο κατέγραψε τις παρατηρήσεις και τις έντυπώσεις του. Σ' αυτό καταγράφονται και όλες οι περιουσίες που πραγματοποίησε κατά την παραμονή του στην Ανατολή.

Αυτό το έξαιρετικά ενδιαφέρον περιηγητικό κείμενο σώζεται στη British Library, Add. Mss 22912, 22914. Πρόκειται για χειρόγραφα ιδιαίτερα δυσανάγνωστα και ίσως γι' αυτό, παρά τη σπουδαιότητά τους, δεν ετύχησαμε να έχουμε μια ολοκληρωμένη έκδοσή τους μέχρι σήμερα. Από τον 19ο αί. κ.έ. εκδόθηκαν κατά καιρούς αποσπασματικά διάφορες ενότητες τους και μάλιστα όχι πάντοτε με την απαιτούμενη πληρότητα και ακρίβεια.

Η έκδοση του Jean-Pierre Gréois, που περιέχει την περιγραφή των ταξιδιών στα χρόνια 1675-1677, αποτελεί μια πολύ σημαντική προσφορά. Δυστυχώς όμως και αυτή δεν εκδίδει πλήρως έστω και τα τμήματα των περιουσιών που περιλαμβάνει, αφού, όπως δηλώνει προεξαγγελτικά ο εκδότης, παραλείφθηκαν «μεγάλα αποσπάσματα που απομακρύνονταν

1. *Some Accounts of the Present Greek Church, with Reflections on their Present Doctrine and Discipline*, Cambridge 1722.

ἀπὸ τὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντός του». Βεβαίως, θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ ὅτι πάντοτε σημειώνονται ἐπιμελῶς τὰ σημεῖα ἀπὸ ὅπου ἔχουν παραλειφθεῖ τὰ ἀποσπάσματα αὐτά.

Ἡ παρούσα ἔκδοση δίνει παράλληλα τὴ φιλολογικὴ μεταγραφή τοῦ ἀγγλικοῦ κειμένου, τὴ γαλλικὴ μετάφρασή του καὶ διεξοδικὸ ὑπομνηματισμὸ. Περιέχει τὸ ταξίδι τοῦ Covel στὴν Ἀδριανούπολη (2/12 Μαΐου - 27 Σεπτεμβρίου / 7 Ὀκτωβρίου 1675), τὸ ταξίδι στὴν Προύσα (6/16 Ὀκτωβρίου - 31 Ὀκτωβρίου / 10 Νοεμβρίου 1675), τὸ ταξίδι στὴ Σμύρνη μέσω Μαχαλίτς (τὸ Μιχαλίκιον τοῦ Χαλκοκονδύλη), καὶ τὴν ἐπιστροφή μέσω Προύσας (30 Σεπτεμβρίου / 10 Ὀκτωβρίου - 14/24 Δεκεμβρίου 1676), τὸ ταξίδι στὴ Νικομήδεια καὶ τὴ Νίκαια (16/26 Φεβρουαρίου - 26 Φεβρουαρίου / 8 Μαρτίου 1677) καὶ τὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς μέχρι τὰ Δαρδανέλλια (2/12 - 11/21 Ἀπριλίου 1677). Περιλαμβάνεται δηλαδὴ καὶ ἐπανεκδοση τοῦ τμήματος τῆς περιγραφῆς τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Covel ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Ἀδριανούπολη τὸ 1675² καὶ τῆς περιγραφῆς τῆς Νίκαιας³, καθὼς καὶ μικρὰ ἄλλα ἀποσπάσματα πού εἶχαν ἐκδοθεῖ στὸ παρελθόν.

Πρὶν ἀπὸ τὸ κείμενο δίνεται σχετικὰ σύντομη εἰσαγωγή, στὴν ὁποία ἀναφέρονται πολὺ συνοπτικὰ οἱ προηγούμενες ἀποσπασματικὲς ἐκδόσεις τμημάτων τῶν χειρογράφων τοῦ Covel καὶ οἱ ἐργασίες στὶς ὁποῖες ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ στοιχεῖα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα αὐτά. Ἀκολουθεῖ ἡ βιβλιογραφία πού χρησιμοποιεῖται στὴν παρούσα ἔκδοση. Μετὰ τὸ τέλος τοῦ κειμένου παρέχεται ἐξαντλητικὸ παράρτημα μὲ τὶς πολυάριθμες ἐπιγραφὰς πού περιλαμβάνονται στὸ κείμενο καὶ ἔπεται λεπτομερὲς γενικὸ εὐρετήριο.

Πρέπει νὰ τονιστεῖ ἡ ξεχωριστὴ σημασία τῶν πολυπληθῶν καὶ ἐντυπωσιακῶν σχεδίων τοῦ Covel πού περιλαμβάνονται στὸ βιβλίο: χάρτες, τοπογραφικὰ σχέδια, ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια διαφόρων κτιρίων καὶ ναῶν, σὲ κάτοψη καὶ τομῆ, σχέδια τοιχοδομίας, τειχῶν, ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, γεφυρῶν, μύλων, ἐπιτυμβίων πλακῶν καὶ στηλῶν, μηχανημάτων, ὄπλων, φυτῶν, κ.ἄ.

Εἶναι ἐνδιαφέρον καὶ ἀσυνήθιστο γιὰ τὴν ἐποχὴ του πὼς ὁ Covel δὲν ἀσχολεῖται μονάχα μὲ ὅ,τι ἔχει σχέση μὲ τὴν ἀρχαιότητα, ὅπως ἔκαναν ὄχι μόνον οἱ σύγχρονοί του ταξιδιωτὲς ἀλλὰ πολλοὶ ἀρκετὰ μεταγενέστεροι. Παρατηρεῖ, καταγράφει, σχεδιάζει, καὶ συχνὰ μετράει, βυζαντινὰ, μεσαιωνικὰ καὶ σύγχρονά του ἀρχιτεκτονήματα, κατασκευές, ἐπιγρα-

2. *Early Voyages and Travels in the Levant...*, II: *Extracts from the diaries of Dr. John Covel, 1670-1679*, Edited, with an Introduction and Notes, by J. Th. Bent [Hakluyt Society, 87], London 1893, σσ. 171-190, 241-257, 274-280, πού ἐπανεκδόθηκε μὲ τὰ σχέδια καὶ τὶς ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὸν Γερμανὸ Θυατείρων, «Τὸ ταξίδι τοῦ John Covel ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ἀδριανούπολιν τῷ 1675», *Θρακικὰ* 12 (1939) 5-33.

3. J. Raby, «A Seventeenth Century Description of Iznik-Nicaea», *Istanbul Mitteilungen* 26 (1976) 149-189.

φές και κάθε λογής αντικείμενα, πράγμα που καθιστά το κείμενο και τα σχέδια που περιλαμβάνονται πολλαπλά σημαντικά.

Φυσικά, ο Covell ενδιαφέρεται ταυτόχρονα και για όλα όσα προσέχουν οι άλλοι ταξιδιώτες, μόνο που το πεδίο των ενδιαφερόντων του είναι ευρύτερο, διότι πρόκειται για έναν ιδιαίτερα φιλοπερίεργο περιηγητή. Ήταν ένα από αυτά τα ανήσυχα πνεύματα του πρώτου μισού του 17ου αι. που συνδύαζε την ακόρεστη περιέργεια των λογίων της εποχής αυτής για το καθετί, για κάθε αντικείμενο αξιοπερίεργο ή σπάνιο, αρχαίο ή σύγχρονο, με τη νεότερη τάση της αρχαιοδιφικής και τοπογραφικής αντίληψης που εκφράζεται σαφέστερα πια στο τελευταίο τέταρτο του ίδιου αιώνα. Είναι μια τάση που απαιτεί συγκεκριμένη επιτόπια έρευνα, ταυτίσεις, μετρήσεις, σχολαστικές καταγραφές κτλ.⁴ Το νέο αυτό είδος του περιηγητή εκφράζεται επίσης στα έργα των Jacob Spon⁵, του George Wheler⁶ και του John Vernon⁷, οι οποίοι συνταξίδεψαν με τον Covell για την Προύσα το φθινόπωρο του 1675. Αργότερα ο Wheler χρησιμοποίησε σχέδια του Covell στο βιβλίο του. Ο Covell, όπως άλλωστε και ο Vernon, έκανε χρήση οργάνων για τοπογραφικές μετρήσεις. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι έκανε μέτρηση με άστρολάβο για να βρει το γεωγραφικό πλάτος της Νίκαιας. Αυτοί είναι, όσο ξέρουμε, οι πρώτοι ταξιδιώτες που πραγματοποίησαν τέτοιου είδους μετρήσεις. Είναι προφανές πως οι περιηγητικές παρατηρήσεις και περιγραφές την εποχή αυτή περνούν σε μια νέα φάση.

Το νέο στοιχείο, που διακρίνεται στο έργο του Spon και που κατέστησε την έκδοση του βιβλίου του φιλολογικό γεγονός, είναι εξίσου φανερό στα κείμενα του Covell. Και στους δύο περιηγητές διακρίνεται καθαρά η λογιοσύνη, η αρχαιομάθεια, η επιστημονική κατάρτιση. Και οι δύο εξετάζουν με το ίδιο ενδιαφέρον τις επιγραφές και τα μνημεία, κάνουν μετρήσεις, περιγράφουν λεπτομερώς τοπία και κτίσματα, αλλά και τους τρόπους γεωργικής παραγωγής, π.χ. την έπεξεργασία της σταφίδας (Spon) και τη μέθοδο του άλωνίσματος (Covell). Συλλέγουν νεοελληνικές λέξεις και εκφράσεις, και δίνουν σχετικούς καταλόγους.

Ο Covell παρατηρεί με ζωντανό ενδιαφέρον τη σύγχρονη ζωή στα μέρη που επισκέπτεται, ζητεί πληροφορίες και καταγράφει τα πάντα: τον

4. Βλ. Richard Stoneman, *Αναζητώντας την κλασική Ελλάδα*, Αθήνα 1996, σσ. 88 κ.έ., 104-130.

5. *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 et 1676 par Jacob Spon [...] et George Wheler [...]*, vol. I-III, Lyon 1678.

6. *A Journey into Greece*, London 1682.

7. Ο Vernon, που δολοφονήθηκε λίγο αργότερα στην Περσία, πρόφθασε να δημοσιεύσει μόνο το «A Letter to Mr. Oldenburg», *Philosophical Transactions* 11 (24 April 1676) 124, 575-582, που ανατυπώθηκε στο John Ray, *Collection of Curious Travels and Voyages*, London 1693, σσ. 19-29. Το εξαιρετικά ενδιαφέρον ταξιδιωτικό του ημερολόγιο παραμένει ανέκδοτο στη Βιβλιοθήκη της Royal Society.

τρόπο με τὸν ὁποῖον γίνονταν οἱ δίκες ἀπὸ τὸν μητροπολίτη ἢ τὸν πατριάρχη, τὰ τάματα τῶν χριστιανῶν, τὸ πῶς λειτουργοῦσαν οἱ νερόμυλοι, τὰ εἶδη καὶ τὴν τιμὴ τῶν κρασιῶν, τοῦ πετιμεζιοῦ καὶ τῶν σουτζουκιῶν, τὸ εἶδος τοῦ δαπέδου μιᾶς γέφυρας, τὴ ζωὴ τῶν χωρικῶν, τὴν πανώλη, τὰ μνήματα, τὶς ἐκκλησιᾶς καὶ τὰ μοναστήρια, τὸ πῶς μιὰ ὁμορφὴ χήρα κρυφομιλοῦσε με ἕναν καλόγερο, τὰ παιδιὰ ποὺ πήγαιναν σὲ μοναστήρι γιὰ νὰ μάθουν γράμματα, τοὺς Καραμανλήδες ποὺ εἶχαν χάσει τὴ γλῶσσα ἀλλὰ ὄχι καὶ τὴ θρησκεία τους, τὸν παπὰ τους ποὺ γνωρίζει ἀπὸ στήθους τὰ ἑλληνικὰ τμήματα τῆς λειτουργίας καὶ τῶν μυστηρίων καὶ τὰ ἐπαναλαμβάνει ἀσταμάτητα. Ὁ Covel ὡς κληρικὸς ἀσχολεῖται, φυσικά, ἀρκετὰ με τὰ μοναστήρια, καὶ εἶναι ἴσως ὁ πρῶτος ποὺ καταγράφει μεθοδικὰ τὰ χειρόγραφα καὶ τὰ ἔντυπα ποὺ ὑπάρχουν στὶς βιβλιοθήκες ποὺ ἐπισκέπτεται.

Τὰ κείμενα τοῦ Covel μᾶς ξαφνιάζουν εὐχάριστα με τὴν ποικιλία καὶ τὶς ἀσυνήθιστες πληροφορίες ποὺ περιέχουν, ἐνῶ ταυτόχρονα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ σχηματίσουμε καὶ μιὰ εἰκόνα τῆς προσωπικότητάς του, ὄχι πολὺ σαφὴ εἶναι ἀλήθεια, ἀλλὰ ὡστόσο ἀρκετὴ γιὰ νὰ τὴν προσεγγίσουμε σὲ ἕνα πρῶτο ἐπίπεδο.

Ἡ ἔκδοση τοῦ Grégois ἀποτελεῖ ὅπωςδὴποτε μιὰ σημαντικὴ συμβολὴ στὴν καλύτερη γνωριμία μας με ἕνα τόσο σπουδαῖο περιηγητικὸ κείμενο καὶ φαίνεται νὰ ἔχει ἀντιμετωπίσει πολὺ ἱκανοποιητικὰ τὰ προβλήματα τῆς μεταγραφῆς τοῦ δύσκολου χειρογράφου, δύσκολου παλαιογραφικά, ἀλλὰ καὶ ἀκατάστατου καὶ ἀρκετὰ ἀνομοιόμορφου. Παρὰ τὴν ἐντυπωσιακὴ δουλειὰ του, ὅμως, στὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου καὶ στὸ ἐπιγραφικὸ παράρτημα, ἀπὸ τὸ βιβλίον ἀπουσιάζουν ὀρισμένα στοιχεῖα ποὺ θὰ τὰ θεωρούσαμε ἀναγκαῖα.

Καταρχὴν, στὴν Εἰσαγωγὴ ἢ πραγμάτευση τῶν χειρογράφων τοῦ Covel εἶναι πολὺ σύντομη. Λεῖπει μιὰ συνολικὴ παρουσίαση τῶν χειρογράφων, ποὺ παρουσιάζουν, ὅπως προαναφέρθηκε, πολλὲς δυσκολίες καὶ θέματα πρὸς συζήτηση. Αὐτὰ δὲν διευκρινίζονται, οὔτε κὰν τίγονται. Δὲν ἀναφέρεται, π.χ., ὅτι ὑπάρχουν διάφοροι γραφεῖς καὶ κείμενα στὰ ἰταλικά καὶ στὰ γαλλικά (π.χ. στὸ Ms Add. 22914, φφ. 97-101r, 103r-123v, φ. 145 κ.έ.). Εἶναι μάλλον προφανὲς ὅτι ὁ Covel συνέλεγε πληροφορίες καὶ κείμενα ἄλλων σχετικὰ με τὰ θέματα ποὺ τὸν ἀπασχολοῦσαν, γεγονὸς σὺνηθες στοὺς περιηγητές. Ὡστόσο, γι' αὐτό, ὅπως καὶ γιὰ πολλὰ ἄλλα θέματα, γενικά καὶ εἰδικά, δὲν κατατοπίζεται ὁ ἀναγνώστης. Ἀπουσιάζει δηλαδὴ ἡ θεώρηση τῶν ἰδιαιτεροτήτων καὶ κάποιων προβλημάτων ποὺ ὑπάρχουν στὰ χειρόγραφα καὶ ἡ ἐνδεχόμενη σημασία τους γιὰ τὸ περιηγητικὸ ἔργο τοῦ Covel. Δὲν γίνεται ἰδιαίτερος λόγος, πέρα ἀπὸ τὴ στεγνὴ ἀναγραφὴ τους, οὔτε γιὰ τὶς συγκεκριμένους σελίδες τῶν κωδίκων ποὺ χρησιμοποιοῦνται. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε ὅτι θὰ ἔπρεπε, π.χ., νὰ σχολιασεῖ καὶ νὰ ἐρμηνευτεῖ τουλάχιστον τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ τμήμα τοῦ ταξιδιοῦ ποὺ ἀφορᾷ τὴν Ἀδριανούπολη (Add. Ms 22912) εἶναι ὑπὸ τύπον

ἐπιστολῆς, σύνθητες φαινόμενο στην περιηγητική φιλολογία, ἐνῶ τὸ κείμενο τοῦ Add. Ms 22914 εἶναι καθαρὰ ἡμερολογιακὲς σημειώσεις. Αὐτὸ δὲν φαίνεται καταρχὴν νὰ συμφωνεῖ μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ ἐκδότη ὅτι ὁ Covel σκόπευε νὰ ἐκδώσει κάποτε τὶς ταξιδιωτικὲς τοῦ ἐντυπώσεις, καὶ ὅτι ἔχει ὑπάρξει ἤδη ἐπεξεργασία τῶν χειρογράφων γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτόν. Ἡ ἄποψη τοῦ Grélois θὰ μπορούσε βεβαίως νὰ εὐσταθεῖ, καθὼς ἡ ἔκδοση τῶν ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων τῶν περιηγητῶν ἦταν πάντοτε σχεδὸν φιλοδοξία τους. Ὡστόσο, τὸ προβαλλόμενο ἐπιχείρημα δὲν θεμελιώνεται ἐπαρκῶς ἀπὸ ὅσα ἀναφέρονται στὴν Εἰσαγωγή. Ὅσα ἀναφέραμε ἀποτελοῦν ἓνα μόνο παράδειγμα ἀντίρρησης ποῦ θὰ μπορούσε νὰ προβληθεῖ. Πιθανότατα ὁ ἐκδότης θὰ μπορούσε νὰ δώσει πειστικότερα ἐπιχειρήματα, ἂν εἶχε ἀπασχοληθεῖ πιὸ συστηματικὰ μὲ τὴ μελέτη τῶν χειρογράφων ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη.

Ἐκτὸς τῆς Εἰσαγωγῆς ἀπουσιάζει ἐπίσης ἡ ἔνταξη τῶν κειμένων τοῦ Covel μέσα στὴν περιηγητικὴ φιλολογία τῆς ἐποχῆς του, ὁ σχολιασμὸς τῶν πηγῶν του καὶ ἡ συγκριτικὴ ἀποτίμηση τῆς προσφορᾶς τῶν παρεχόμενων εἰδήσεων.

Εἶναι φανερὸ πὼς ἡ προσέγγιση τοῦ Grélois σὲ ὅλα τὰ πεδία τῆς δουλειᾶς του εἶναι προσέγγιση ἐρευνητῆ ποῦ προέρχεται ἀπὸ ἄλλη εἰδικότητα καὶ ὅτι ὁ ἴδιος δὲν ἔχει ἓναν εὐρύτερο προβληματισμὸ γύρω ἀπὸ τὰ περιηγητικὰ κείμενα καὶ τὴ συγκεκριμένη ἐποχὴ ποῦ περιγράφεται ἀπὸ τὸν Covel. Τὰ ὅσα ἐπισημάνθηκαν πιὸ πάνω ἀποτελοῦν παρεπόμενο τοῦ γεγονότος αὐτοῦ.

Συνοψίζοντας θὰ θέλαμε νὰ τονίσουμε ὅτι, παρὰ τὶς ἐπισημάνσεις ποῦ ἔγιναν, ἡ ἔκδοση αὐτὴ ἀποτελεῖ μιὰ σπουδαία συμβολὴ στὴν περιηγητικὴ φιλολογία καὶ εἶναι φανερὸς ὁ τεράστιος μόχθος τοῦ ἐκδότη ποῦ μᾶς τὴ χάρισε. Παραμένει, ὡστόσο, ἀκόμη ἐπιτακτικὴ ἡ ἀνάγκη μιᾶς συνολικῆς ἔκδοσης τῶν ταξιδιῶν τοῦ Covel, ποῦ θὰ εὐχόμεστε νὰ τὴ δοῦμε σύντομα, μὲ πληρότητα καὶ ποιότητα ἀκόμη ἀνώτερη ἀπὸ ἐκεῖνες τῆς παρούσας ἔκδοσης.

Ἰόνιο Πανεπιστήμιο

ΕΛΕΝΗ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΤΚΑΡΑΚΗ

Matthias Kappler, *Turcismi nell'«Alipasiadha» di Chatzi Sechretis. Un poema epico neogreco del primo Ottocento e le sue parole ottomane* [Eurasistica. Quaderni del Dipartimento di Studi Eurasiatici, Università degli studi di Venezia, 31], Venezia, Silvio Zamorani, 1993, pp. xii+150+6.

Nineteenth and twentieth century Moslem verse epics in the Balkans is by no means a privilege of the Serbo-Croatian tradition¹. Modern Greek epic

1. A. Lord, *The Singer of Tales*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1960; J. M. Foley, *Traditional Oral Epic: The Odyssey, Beowulf, and the Serbo-Croatian Return Song*,

poetry has also to present some very interesting, although much less studied, specimens of the genre. Hatzi-Sehretis (or Hatzi-Serhanis), an uneducated *rimadoros* or *poittaris* («rhymester-poet») living at the court of 'Ali Pasha Tepe(de)lenli (ca. 1744-1822)² is to be considered as one of the earliest known and most prominent representatives of this branch of epic tradition in pre-revolutionary mainland Greece. A Moslem Greek or a Greek-speaking *Tourkalvanos* (i.e. a Moslem Albanian) from Delvino (Delvinë) in Northern Epirus/South Albania, Hatzi-Sehretis undertook the task of commemorating up until 1812 and in more of 10.000 rhymed decapentasyllabic iambs the rise and deeds of the famous and infamous governor of Jannina (Yanya) and Western and Central Greece. Written down by his contemporary Orthodox Greek «scribe» at 'Ali Pasha's court, Panagiotis Salonitoglous, Hatzi-Sehretis' work remains the most extensive and valuable source for our studying the personality of this «tyrant», «satrap» or «new Phalaris of Epirus», a controversial military and political figure who was to become both a hero in Lord Byron's romantic epic *Childe Harold's Pilgrimage* and the privileged target of many Greek Christian texts, including Modern Greek folk songs, prose works of the influential historian and biographer Christophoros Perraivos, and poems written by the Zantiote «national poet» of Modern Greece Dionysios Solomos and the Leucadian «laureate» Aristotelis Valaoritis³.

The «Alipashiad» or «The Life of 'Ali Pasha» (as the poem was named after the title given by its main editor, the prolific Greek historian and editor Constantinos N. Sathas) was well known and positively evaluated already in the early years of the 19th century. Athanasios Psalidas from Jannina and lieutenant colonel W. M. Leake, an English traveller, topographer and bibliophile, were among the first owners of its mss. The former had in his hands a «complete» ms. of about 10.000 vv., while the latter had acquired an earlier recording of the poem which was first orally composed; his ms. contains about 4.500 vv. (small fragments of which were published in Leake's *Travels*, 1835). Modern researchers have even pointed to Leake's ms. as a source for Byron's descriptions of 'Ali Pasha, his adventurous life and romanesque milieu⁴. The fact is that several mss⁵. testify to «Alipashiad's» success; so do

Berkeley - Los Angeles, University of California Press, 1990; J. M. Foley, *Immanent Art: From Structure to Meaning in Traditional Oral Epic*, Bloomington - Indianapolis, Indiana University Press, 1991.

2. H. Bowen's article «'Ali Pasha Tepedelenli», in *El²*, vol. I, pp. 398-399, does not draw on Greek documents and the corresponding rich bibliography.

3. We do not, however, know, much about the verse epic «Aliad» (Αληάς) by Michail Perdikaris/Predikaris of Kozani (1766-1828), an archaist who is supposed to have composed his (satirical?) version of 'Ali Pasha's life immediately after Hatzi-Sehretis' work.

4. A. Georganta, *Αιών βυρωνομανής. Ο κόσμος του Byron και η νέα ελληνική ποίηση*, Athens, Exantas, 1992, pp. 87-120 (not included in Kappler's bibliography).

5. For a short list see M. Kappler, *op.cit.*, p. 11. One should add Ms. 2313 of the National Library of Athens, a fragmentary copy dated from the second half of the nineteenth century (see

some Greek historians of the mid- and late 19th century (P. Aravantinos and others). Interestingly, Sathas' negative opinion of Hatzi-Sehretis' character and merit⁶ does not seem to have been embraced by modern Greek admirers of the poet, as for example Nikos Engonopoulos (1907-1985), a leading Greek surrealist poet and painter.

Nevertheless the «Aliphasiad» remains scarcely known to contemporary readers. Histories of Modern Greek literature do not even mention it; nor should it prove surprising that modern authorities on Greek folk- and oral-formulaic poetry like Professors R. M. Beaton and Grigoris Sifakis ignore this epic in their sensitive, ground-breaking books⁷. Sathas' two consecutive editions (1869, 1870), which provide a total amount of ca. 6.800 vv. (that is about two thirds of the whole work), are by no means satisfactory; modern scholars should first undertake the preliminary work of collating manuscript texts and versions.

Besides, studies of Modern Greek folk- and «semi-folk» poetry have always shown an aesthetic preference for smaller verse forms. Longer poems of the three last centuries (including the Phanariot «learned» narratives by Kaisarios Dapontes and Dionysios Photeinos, and the Cretan and Cypriot «rhymester-poetry») have been unjustly underestimated. This traditional trend runs the risk of appearing as a kind of prejudice, if we consider the existing distinction between the much longer Serbo-Croatian, Albanian and Greek Moslem epics and the shorter, more «literary» Christian poems and narratives.

The book of Matthias Kappler, a Venice-based Swabian German scholar who shows a broad knowledge of Oriental and Balkan languages, is among the best examples of recent Italian work on Greek Phanariot, Ottoman Turkish, Persian and Arabic literatures and cultures. Although his welcome publication of a B.A. thesis («tesi di laurea») submitted in the University of Venice (1989) is still based on the text provided by Sathas, his analysis has the merit of focusing on a crucial linguistic feature of Hatzi-Sehretis' epic *rimada*: the strong recurrence of «turkishisms», that is a striking evidence of the undoubted impact of the Ottoman Turkish on the phonological, morphological, and syntactic levels of the vernacular Modern Greek text as well as on its

L. Politis, *Κατάλογος χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος αρ. 1857-2500*, Athens, Academy of Athens, 1991, p. 322). A new description of all existing mss. is urgently needed.

6. «A partial panegyrist and a miserable flatterer, Hatzi Sehretis constantly distorts the truth [...]» (C. Sathas, *Ιστορικά Διατριβαί*, Athens 1870, p. 128 [repr. Athens, Notis Karavias, 1978]).

7. R. M. Beaton, *Folk Poetry of Modern Greece*, Cambridge, Cambridge University Press, 1980; Grigoris Sifakis, *Για μια ποιητική του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού*, Irakleio, Crete University Press, 1988.

vocabulary.

Indeed every fifth or sixth word of Hatzi-Sehretis' work appears as a direct or indirect «loan» from the Ottoman Turkish. This is clearly a much higher average than the one offered by other Greek verse and prose literary texts or theatrical pieces of the Phanariot era⁸.

Kappler's book includes a Preface by Campiero Bellingeri (pp. ix-x). The Introduction (pp. 1-9) provides the reader with basic information about the historical and linguistic background of the «Aliphashiad» and the social and literary context of 'Ali Pasha's court; it also explains the author's system of transliteration of the Greek, Cyrillic, and Arabic alphabets as well as the rendering of the Albanian words.

In his book's five main parts (1. The Text, pp. 11-30; 2. The Linguistic Phenomena, pp. 31-65; 3. Glossary, pp. 67-129; 4. Bibliography, pp. 131-138; 5. Analytical Indexes, pp. 139-150) the author attempts to establish a systematic linguistic description and evaluation. As might be expected, Part 2, which is largely devoted to defining and refining the title concept of «turkishisms», constitutes the very core of the book. The high quality and richness of the Glossary should also be stressed (it contains 585 lemmata); the first of the two Analytical Indexes (Index of word frequencies) will be valuable for a further comparison with similar works. (It should be noted that a series of Greek Moslem religious poems originating from about the same area of Northwestern Greece still wait for their editors.) Praiseworthy is also the author's effort to render all citations from the Greek text into Italian.

Drawing on a broad knowledge of linguistic and historical studies, Kappler is able to show both the level of the poet's originality and creativity and the extent of the common Balkan linguistic substratum witnessed by a wide range of other texts produced in the Ottoman Empire. One should especially note his very careful approach and interpretation of linguistic «loans» and «archaisms».

Naturally these achievements do not mean that all of the author's efforts are successful, or that all of his conclusions should be considered as definite. For example, his brief descriptions of the ethnic, linguistic and literary background of Hatzi-Sehretis and his Orthodox Christian «scribe» (pp. 2-8, 12-15) have no new elements to offer. Parts 1 and 2 rarely discuss linguistic phenomena on the basis of a parallel metrical and stylistic investigation, which seems to be quite indispensable. References to the origin and development of the Modern Greek decapentasyllabic verse in its non-rhymed and

---

8. The fact that «the Moslem Epirotes are simply circumcised Greeks» and that «among the Turks and Musulman Albanians [of Epirus or of Albania] every tenth word of the Greek they speak is Turkish», as both Fr. Pouqueville, a French visitor of the court of 'Ali Pasha, and the Englishman Leake put it (see M. Kappler, *op.cit.*, p. 5), does not suffice to explain all aspects of their unhindered and functional dialogue with the language, the motifs and the technique of the corresponding Christian folk and epic poetry.

rhymed form (pp. 15-16) are far from being satisfactory. Some major dictionaries of standard Modern Greek and Modern Greek dialects (e.g. the *Historical Lexicon of the Academy of Athens*, and E. Kriaras' *Lexicon of the Medieval Vernacular Greek Literature, 1100-1669*) are missing from the Bibliography; the author does not seem to have had access to some older but still useful glossaries as the *Concise Turkish-Greek Lexicon* by Agapios Papazoglou, Athens 1840, or the glossaries accompanying modern and recent editions of texts dating from the Phanariot era. Finally one could point out some sporadic printing errors in the book (especially in Greek words and transliterations).

However we are indebted to Matthias Kappler for, among other valuable contributions, his thorough examination of a significant linguistic and cultural component of Modern Greek poetry of the time. We are also grateful to him for his focusing on this eminent evidence of Moslem Greek literature which is Hatzi-Sehretis' «Alipashiad». His book reminds us that this poem – which is to be considered as one of the longest Greek epics of modern times besides the recasting of the *Odyssey* in 33.333 decaepasyllabic iambs by Nikos Kazantzakis (1938) and its derivatives (e.g. the philosophical mishmash of over 24.000 vv. *Digenis Akritis* by Thanasis Papathanasopoulos, 1990) – is still awaiting a complete edition, a thorough historical, stylistic and narratological commentary, and a fair interpretation and evaluation.

University of Thessaloniki

GEORGE KECHAGIOGLOU

Henri Tonnet, *Ιστορία του ελληνικού μυθιστορήματος*, μτφρ. Μαρίνα Καραμάνου, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σελ. 325.

Πέντε χρόνια ύστερα από την πρώτη γαλλική έκδοσή της, κυκλοφόρησε στα ελληνικά η μονογραφία του πανεπιστημιακού καθηγητή Henri Tonnet για την εξέλιξη του μυθιστορηματικού είδους στον ελληνικό χώρο από τα αρχαία χρόνια έως το 1960. Πρόκειται για φιλόδοξη αλλά και αξιοσημείωτη προσπάθεια να φωτιστεί από μια ειδικότερη σκοπιά το ογκώδες και ανόμοιο μυθιστορηματικό υλικό που κατανέμεται άνισα στο ευρύτατο χρονικό άνυσμα είκοσι τριών αιώνων και συμβάλλει λιγότερο ή περισσότερο στην εξελικτική πορεία του πεζογραφικού αυτού είδους σε παγκόσμια κλίμακα.

Η εργασία αυτή είναι κάτι πολύ περισσότερο από εκλαϊκευτικό εγχειρίδιο για γάλλους φοιτητές. Ο συγγρ. προειδοποιεί στον Πρόλογο που προέταξε στην ελληνική έκδοση ότι δεν έγραψε «μια πλήρη ιστορία του νεοελληνικού μυθιστορήματος» και ότι η επιλογή των έργων «δεν έγινε με αξιολογικά κριτήρια αλλά σύμφωνα με τη σημασία τους στην εξέλιξη του ελληνικού μυθιστορηματικού είδους» (σ. 12). Πράγματι, ολοκληρώνοντας

κάνεις την ανάγνωση της μελέτης διαπιστώνει ότι ο τίτλος του βιβλίου δεν είναι και τόσο αντιπροσωπευτικός, αφού μένουν έξω από αυτό αρκετά μυθιστορήματα που δεν θα μπορούσαν να λείψουν από μια συστηματική γραμματολογική επισκόπηση. Από την άλλη, ο μελετητής δεν περιορίζεται να ανιχνεύσει και να υποδείξει αυτά καθαυτά τα μυθιστορηματικά συστατικά που συμβάλλουν λιγότερο ή περισσότερο στην εξέλιξη του είδους, αλλά συχνά φωτίζει θεματικά μοτίβα των κειμένων ή επιχειρεί να τα εντάξει στα ιστορικά συμφραζόμενα της κάθε εποχής. Ας δούμε τα πράγματα από πιο κοντά, συνοψίζοντας τις βασικές θέσεις του μελετητή.

Ο συγγρ., γάλλος κλασικός φιλόλογος και νεοελληνιστής, τακτικός καθηγητής στο Εθνικό Ινστιτούτο Ανατολικών Γλωσσών και Πολιτισμού (INALCO, Παρίσι), έχει δώσει έως τώρα αξιόλογο συγγραφικό έργο· μεταξύ άλλων, τρία βιβλία για την ιστορία, τον τουρισμό και τη διδακτική της ελληνικής γλώσσας και γαλλικές μεταφράσεις ή δίγλωσσες εκδόσεις μυθιστορημάτων των Γρ. Παλαιολόγου, Κ. Πολίτη και Αλ. Πανσέληνου. Επίσης, σε παλαιότερα άρθρα του μελέτησε τα πρώιμα νεοελληνικά μυθιστορήματα· διερεύνησε τις γαλλικές επιδράσεις στον Πολυπαθή του Γρ. Παλαιολόγου, συνεξέτασε τους Αθλίους των Αθηνών του Κονδυλάκη με τα *Μυστήρια των Παρισίων* του E. Sue, προσέγγισε τα *Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως* του Χρ. Σαμαρτζίδα σε σχέση με τη συναφή κατηγορία των γαλλικών μυθιστορημάτων, ανίχνευσε το στοιχείο του φανταστικού στην πεζογραφία του Δ. Βουτυρά, κ.ά.

Η κλασική παιδεία και οι νεοελληνικές ενασχολήσεις του τον βοηθούν σημαντικά στο τεράστιο χρονικό άνοιγμα που επιχειρεί να καλύψει στην παρούσα μονογραφία του, για να διαγράψει την εξέλιξη του ελληνικού μυθιστορήματος από τα αρχαία χρόνια έως την εποχή μας. Όσο γνωρίζω, για πρώτη φορά επιχειρείται τέτοιου είδους συνθετική εξέταση. Ο συγγρ. διαπιστώνει ότι «η ελληνική παραγωγή όλων των εποχών παρουσιάζει μια ενότητα και μια σχέση οικειότητας με την ελληνική παράδοση που δεν παρατηρείται αλλού» (σ. 20). Βασικός άξονας αναζήτησης σε όλο το βιβλίο είναι η χρήση της μυθοπλασίας τόσο σε σύντομα όσο και σε εκτενέστερα πεζογραφήματα· δηλαδή, δεν επιχειρείται «σαφής διάκριση ανάμεσα στο διήγημα και στο μυθιστόρημα». Επομένως, και από τη σκοπιά αυτή, ο τίτλος της μελέτης αποδεικνύεται επίσης ασαφής και ίσως ατυχής, αφού σ' αυτή σχολιάζονται και σύντομα διηγήματα μερικών σελίδων (όπως το «Παραράμα» του Βουτυρά).

Οι πρώτες πληροφορίες που δίνει το βιβλίο συνοψίζουν στοιχεία γνωστά από την πλούσια προγενέστερη βιβλιογραφία. Οι ρίζες του μυθιστορηματικού είδους εντοπίζονται στο ελληνοιστικό μυθιστόρημα. Το αίτημα της αληθοφάνειας και γενικά η σύζευξη μύθου και ιστορίας ή φαντασίας και «πραγματικότητας» εμφανίζονται εξ αρχής στα πρώτα κείμενα μυθοπλασίας: σ' αυτά, τα αφηγηματικά πρόσωπα αφενός κινούνται σε ιστορικό χωροχρονικό πλαίσιο και αφετέρου απεκδύονται τα υπερφυσικά

γνωρίσματα των ηρώων του μύθου και του έπους. Τα περισσότερα από τα πρώιμα αυτά μυθιστορήματα που σώθηκαν έως στις μέρες μας είναι αισθηματικά. Με αντιπροσωπευτικό παράδειγμα το *Χαιρέας και Καλλιρόη* του Χαρίτωνα (που τοποθετείται κατά προσέγγιση τον 2ο αι. μ.Χ.), ο συγγρ. μελετά τη βασική θεματική δομή του κυκλικού ταξιδιού: Το ερωτικό ζευγάρι, ύστερα από πολλές δυσκολίες (χωρισμός, αιχμαλωσία, περιπλάνηση, νεκροφάνεια κτλ.), οδηγείται στο αίσιο τέλος.

Κατά την πρωτοβυζαντινή και μεσοβυζαντινή περίοδο φαίνεται ότι δεν ευνοείται το μυθιστορηματικό είδος, αφού η χριστιανική ηθική κρίνει ως ανήθικες τις ερωτικές διηγήσεις της ελληνιστικής περιόδου. Αντίθετα, δίνεται έμφαση στην ηθικοδιδασκτική αφήγηση. Το έργο *Βαρλαάμ και Ιωάσαφ*, που τοποθετείται γύρω στα 700 μ.Χ. και αποδίδεται στον Ιωάννη τον Δαμασκηνό, λειτουργεί ως πρότυπο της χριστιανικής εγκαρτέρησης. Εδώ αξιοποιείται η διήγηση πλαίσιο, στην οποία ενσωματώνονται διδακτικοί μύθοι. Αλλά και ο *Συντίπας ο φιλόσοφος* (τέλη 11ου αι.), μετάφραση από τα πεχλεβικά περσικά, αποτελείται από ανεξάρτητες ιστορίες που πλασιώνονται από ενιαία διήγηση πλαίσιο· με τη διαφορά ότι στην περίπτωση αυτή παρουσιάζονται και άσεμνες ιστορίες, με πονηρές και ηθικά αδίστακτες γυναίκες που εξαπατούν τους αφελείς συζύγους τους. Τα πράγματα αλλάζουν την εποχή των Κομνηνών. Ό,τι ξεχωρίζει από τη μυθιστορηματική παραγωγή του 12ου αιώνα, που είναι γραμμένη σε λόγια γλώσσα και μιμείται το αρχαίο μυθιστόρημα, είναι το *Τα καθ' Υσμίνην και Υσμηνίαν* του Ευστάθιου Μακρεμβολίτη. Με εξαίρεση το πεζό αυτό κείμενο, τα υπόλοιπα μυθιστορήματα της εποχής προχωρούν σε μια καινοτομία: είναι γραμμένα σε στίχους.

Έμμετρα είναι και τα επόμενα μυθιστορήματα ή μυθιστορίες, από τις μεταγενέστερες εκδοχές του ηρωικού *Διγενή Ακρίτη* (αρχές 12ου αι.) και τα δημώδη «ιπποτικά» μυθιστορήματα του 14ου και 15ου έως τον αριστουργηματικό *Ερωτόκριτο* του Κορνάρου (αρχές 17ου αι.). Ο *Διγενής Ακρίτης* αντανάκλα, κατά τον μελετητή, νέα αισθήματα, τον νόμιμο αλλά και τον αμαρτωλό έρωτα. Έντονες δυτικές (γαλλικές και ιταλικές) επιδράσεις εντοπίζονται στα ανανεωμένα μυθιστορήματα του 14ου αι. (με μερική εξαίρεση *Το κατά Καλλίμαχον και Χρυσορρόην ερωτικόν διήγημα*), τα οποία συντάσσονται σε δεκαπεντασύλλαβο στίχο και έχουν ευρεία διάδοση. Ως σημαντικός σταθμός κρίνεται ο υστεροαναγεννησιακός *Ερωτόκριτος*, που συνδυάζει το ιταλικό μπαρόκ με τη δημώδη ποίηση.

Έως εδώ, ο συγγρ. στηρίζεται – χωρίς να αφίσταται αξιοσημείωτα – στην αρκετά ικανοποιητική βιβλιογραφία των ειδικών στα λεγόμενα «Νεοελληνικά του Μεσαίωνα». Η συμβολή του είναι πιο καθοριστική για την κατοπινή περίοδο. Κατά την περίοδο του διαφωτισμού, ο Νικ. Μαυροκορδάτος γράφει το 1718 σε αρχαΐζουσα τα *Φιλοθέου πάρεργα*, με πρότυπο τους πλατωνικούς διάλογους. Το έργο τοποθετείται στη σύγ-

χρονή του Κωνσταντινούπολη και, μεταξύ άλλων, αναφέρεται και στα τουρκικά ήθη. Αντίθετα, η γκροτέσκα και βίαιη σάτιρα ηθών με τον συμβατικό τίτλο «Ο Ανώνυμος του 1879», που παραλληλίζεται με τον Χωλό διάβολο του Lesage, απογυμνώνει σκάνδαλα Ελλήνων ή άλλων της Ρουμανίας. Εξάλλου, από τον κύκλο του Ρήγα αξιοποιείται για ηθοπλαστικούς στόχους το ερωτικό διήγημα του Restif de la Bretonne, αφού δαμαστεί ο τολμηρός ερωτισμός του γάλλου πεζογράφου. Τόσο το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* (1790) του Ρήγα όσο και τα *Έρωτος αποτελέσματα* (1792) του Ι. Καρατζά προωθούν ηθικές και πολιτικές ιδέες του διαφωτισμού μέσω της ερωτικής μυθοπλασίας.

Το μυθιστόρημα αρχίζει να καλλιεργείται πιο συστηματικά στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, που συμπίπτει με την εμφάνιση και ακμή του ρομαντισμού. Αξιοποιώντας τα πορίσματα της σύγχρονης έρευνας (π.χ. Ν. Βαγενάς κ.ά.), ο μελετητής σχολιάζει συνοπτικά αλλά ισορροπημένα ορισμένα μυθιστορήματα του 19ου αι., τα οποία, κατά την αντίληψή του, φέρνουν κάτι καινούργιο στον χώρο της ελληνικής μυθοπλασίας. Έτσι, ο *Λεάνδρος* (1834) του Π. Σούτσου, που αντλεί διδάγματα από την πεζογραφία του Chateaubriand, περιστρέφεται γύρω από τον έρωτα και τα πολιτικά και κοινωνικά ενδιαφέροντα του πλάνητα ρομαντικού ήρωα. Ο πικαρικός *Πολυμαθής* (1839) του Γρ. Παλαιολόγου απηχεί ανάλογα έργα των La Bruyère, Lesage και Voltaire· η αφηγηματική μορφή του αντιήρωα διαγράφεται με ειρωνική-χιουμοριστική γλώσσα, που είναι περισσότερο απλή απ' ό,τι στα υπόλοιπα μυθιστορήματα της εποχής. Από την άλλη, η «ηθική μυθιστορία» *Η ορφανή της Χίου* (1839) του Ι. Πιτσιπιού μένει κοντά στα αρχαία πρότυπα. Αντίθετα με την καθιερωμένη άποψη, ο *Θάνος Βλέκας* (1855) του Π. Καλλιγά θεωρείται από τον συγγρ. ρομαντικό μυθιστόρημα με ρεαλιστικές προεκτάσεις, και όχι «ηθογραφία», αφού δείχνει την αποδιοργάνωση του ελληνικού κράτους· εδώ θα μπορούσε να αξιοποιηθεί η σχετική προσέγγιση του Τ. Καγιαλή (στην πολύτομη *Ανθολογία-Γραμματολογία των εκδ. Σοκόλη*). Η *Πάπισσα Ιωάννα* (1866) βάσιμα εκλαμβάνεται ως παρωδία του ρομαντικού ιστορικού μυθιστορήματος, ενώ η ηρωίδα χαρακτηρίζεται ως θηλυκός Δον Ζουάν.

Ενδιαφέρουσες απόψεις διατυπώνονται για την πολυσυζητημένη «ηθογραφία», που δεσπόζει στα χρόνια 1880-1900. Μεταξύ άλλων, ο συγγρ. απορρίπτει την άποψη των Γ. Βαλέτα και Μ. Vitti, σύμφωνα με την οποία η «επιστολιμαία διατριβή» του Αγ. Γιαννόπουλου στην ελληνική μετάφραση της *Νανάς* του Ζολά χαρακτηρίζεται ως μανιφέστο του ρεαλισμού ή του νατουραλισμού. Γενικεύοντας, ίσως υπέρ το δέον, παρατηρεί ότι η ηθογραφία δεν μπορεί να θεωρηθεί νατουραλιστική. Από τις ενδιαφέρουσες αλλά κάποτε συζητήσιμες παρατηρήσεις που (ανα)διατυπώνει ο μελετητής ως σημειωθούν τηλεγραφικά οι πιο κάτω: Το διήγημα του Γ. Μ. Βιζυηνού ορθά αποσυνδέεται από τη «σχολή της ηθογραφίας», ενώ ο Καρκαβίτσας εντάσσεται στην κατηγορία των «θετικιστών» (Flaubert,

Maupassant, Zola), αφού απογυμνώνει νατουραλιστικά τα ήθη της αγροτικής κοινωνίας. Με τη *Φόνισσα* (1903) του Παπαδιαμάντη κλείνει η φάση της ηθογραφίας. Ωστόσο, για άλλη μια φορά αδικείται ο πεζογράφος αυτός, καθώς επαναφέρονται απόψεις (που είχαν διατυπώσει παλαιότερα οι Κ. Θ. Δημαράς και Παν. Μουλλάς) σύμφωνα με τις οποίες ο κόσμος του Παπαδιαμάντη είναι μονότονος, κλειστός, όχι σαγηνευτικός και, περαιτέρω, προστίθεται η αξιολογική κρίση ότι «πολύ λίγα διηγήματά του είναι πλήρως ικανοποιητικά».

Αξιοσημείωτες είναι οι διαπιστώσεις για την πεζογραφική παραγωγή της τριακονταετίας 1900-1930, που στεγάζεται κάτω από τον τίτλο «Η κρίση της ηθογραφίας». Αναιρώντας παλαιότερες εκτιμήσεις, ο συγγρ. δείχνει ότι τάσεις όπως ο αισθητισμός, ο νιτσεισμός και ο σοσιαλισμός, ή μοτίβα όπως η ρήξη του ατόμου με το κοινωνικό περιβάλλον, η συστροφή στο εγώ και ο εγκλεισμός του στη μοναχική κάμαρα, καθώς και η διάχυση των ορίων ανάμεσα στα λογοτεχνικά είδη και η καλλιέργεια του ημερολογίου και της αυτοβιογραφίας (που κατεξοχήν αναδεικνύουν την προβολή του υποκειμενισμού) επιφέρουν σημαντικές ρωγμές στο οικοδόμημα της ηθογραφίας και συνάμα μαρτυρούν ανανέωση της αφήγησης· αυτή τείνει προς την ιμπρεσιονιστική απεικόνιση και προς ελλειπτικούς διαλόγους και σκιαγραφεί την κρίση του (ερωτικού) προσώπου. Στην ενότητα αυτή εξετάζονται έργα όπως το ημερολογιακό *Βιβλίο της αυτοκράτειρας Ελισάβετ* (1907) του Χρηστομάνου, το νεανικό *Όφις και κρίνο* (1906) του Καζαντζάκη και το συμβολιστικό *Φθινόπωρο* (1917) του Χατζόπουλου.

Ο διαλυμένος και εφιαλτικός αφηγηματικός κόσμος του Βουτυρά τοποθετείται περισσότερο στην περιοχή του παράλογου παρά του φανταστικού, αφού δεν αιωρείται ανάμεσα στο λογικό και στο υπερφυσικό. Η αξιολογική αποτίμηση του συγγρ. αυτού φαίνεται επίσης υπέρμετρα αρνητική, και απηχεί την αντίστοιχη τοποθέτηση άλλων κριτικών, όπως της γενιάς του 1930 ή του νεότερου Παν. Μουλλά. Αλλά και το αφηγηματικό έργο του Φ. Κόντογλου παρουσιάζει, κατά τον συγγρ., αναλογίες με τους απόκληρους και τους ασυνήθιστους τύπους του Βουτυρά· όπως διαπιστώνεται, και ο Κόντογλου συστήνει μορφές ληστών, πειρατών και πρωτογόνων που παραπέμπουν σε περασμένες εποχές, με τη διαφορά ότι αναπλάθει τον χαμένο παράδεισο της χριστιανικής αθωότητας.

Από το μυθιστόρημα της γενιάς του 1930 επιλέγεται πρώτα για εξέταση η *Αργώ* (1933-1936) του Θεοτοκά, για την οποία σημειώνονται ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις (όπως η αποκεντρωμένη αφηγηματική σκοπιά, το ευμετάβλητο των πεποιθήσεων, η υπονοούμενη ιδεολογία, η παρακμή αστικών οικογενειών κτλ.) και δίκαιες επιφυλάξεις. Πράγματι, τόσο ο Θεοτοκάς όσο και οι Καραγάτσης και Τερζάκης μένουν πιο κοντά στην παραδοσιακή αφήγηση και δεν απομακρύνονται από τον ρεαλισμό. Εξάλλου, η πολυδιαβασμένη *Eroica* (1937) του Κ. Πολίτη εντάσσεται

στην κατηγορία της μπρεσιονιστικής απεικόνισης, που ευνοεί την αμφισήμια και τον πολύπλοκο χειρισμό του χρόνου· και, πάντως, είναι περισσότερο προωθημένη σε σχέση με τα υπόλοιπα μυθιστορήματα της εποχής προς την κατεύθυνση της νεοτερικής έκφρασης.

Στην κατηγορία του μοντέρνου μυθιστορήματος στεγάζονται τρία αφηγήματα: *Το Σόλο του Φίγκαρω* (1939) του Σκαρίμπα, *το Θέλετε να χορέψομε Μαρία;* (1940) της Αξιώτη και *Ο πεθαμένος και η ανάσταση* (1944) του Πεντζίκη. Στα κείμενα αυτά πυκνώνουν ανανεωτικά στοιχεία όπως η ασυνάρτητη ιστορία, το ξήλωμα και η αμφισβήτηση της γλώσσας, η κατατεμαχισμένη αφήγηση, η αυτοαναφορικότητα και η αμφισβήτηση της μυθοπλασίας. Όμως, πρέπει να παρατηρηθεί ότι τα στοιχεία αυτά ενυπάρχουν σε μεγάλες δόσεις και στον *Μαριάμπα* (1935) του Σκαρίμπα, στις *Δύσκολες νύχτες* (1939) της Αξιώτη αλλά και στον *Άγνωστο* (1944) του κύπριου Ν. Βραχίμη. Μάλλον συζητήσιμη φαίνεται, επίσης, η εκτίμηση ότι αυξημένη αυτοαναφορικότητα εντοπίζεται για πρώτη φορά το 1944 στο αφήγημα του Πεντζίκη.

Πολύ χρήσιμες κατηγοριοποιήσεις εφαρμόζονται σε δείγματα της μεταπολεμικής πεζογραφίας, παρόλο που η τακτική αυτή ενέχει τον κίνδυνο της υπεραπλούστευσης και της στεγανοποίησης. Πράγματι, μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, η λογοτεχνία πολιτικοποιείται περισσότερο από κάθε άλλη φορά. Αριστερής ιδεολογίας συγγραφείς (όπως οι Δ. Χατζής και Α. Φραγκιάς) κινούνται στο πλαίσιο του λεγόμενου ποιητικού ρεαλισμού και εξυμνούν την παράδοση και τους αγώνες των ομοιδεατών τους αντιστασιακών· χωρίς να εισαγάγουν μορφικές καινοτομίες, αποβλέπουν να τονώσουν την ψυχολογία της μάζας με κατανοητή και αισιόδοξη γλώσσα. Αντίθετα, πεζογράφοι της «δεξιάς» ή του συντηρητικού «κέντρου» (όπως οι Ρ. Αποστολίδης, Αλ. Κοτζιάς και Α. Σαμαράκης) αποκαλύπτουν με σκληρή γλώσσα την έκπτωση των ιδεολογιών και των αξιών και τα αδιέξοδα του μεταπολεμικού ανθρώπου. Η δεκαετία του 1960 τονίζεται ως οριακή για την «πρωτοφανή άνθηση» του μυθιστορήματος (Τσίρκας, Βασιλικός, Ταχτσής, Μπακόλας). Ο μελετητής υπόσχεται ότι θα εξετάσει σε νέα μονογραφία του την εξέλιξη του μυθιστορήματος κατά τις τέσσερις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, στις οποίες η παραγωγή αυτή είναι, τουλάχιστον από ποσοτική σκοπιά, εξαιρετικά πλούσια.

Σε επιλογικό κεφ. συνοψίζονται τα πορίσματα της μονογραφίας με εύστοχες και αξιοσημείωτες παρατηρήσεις όπως: Η γόνιμη δυαδικότητα του μυθιστορήματος παραμένει ως παιχνίδι ή «αξεδιάλυτος συνδυασμός» ανάμεσα στην πραγματικότητα και στη φαντασία, ανάμεσα στην αλήθεια και στη μυθοπλασία. Το πάντρεμα του μύθου και της ιστορίας σε διαφορετικές δόσεις εξασφαλίζει την εξέλιξη του είδους. Έως τον προχωρημένο 19ο αι. δίνεται έμφαση στην ιστορική πραγματικότητα, ενώ στον 20ό αι. η μυθοπλασία κερδίζει το χαμένο έδαφος και τα υψηλά ποσοστά

που κατείχε κατά την αρχαιότητα.

Ανεξάρτητα από τυχόν επιμέρους επιφυλάξεις και αντιρρήσεις για υπερβολικές ή υποτιμητικές αξιολογήσεις ή για ορισμένες ερμηνείες (λ.χ., κάποτε διαπιστώνεται ασφυκτική σύνδεση του έργου με τον δημιουργό του, ενώ ορισμένες τοποθετήσεις φαίνονται κάπως απλουστευτικές), και παρόλο που σε άλλες περιπτώσεις θα θέλαμε μεγαλύτερη ανάπτυξη των ερμηνειών αυτών, αναμφίβολα ο συγγρ. έχει δώσει μια πολύ ευπρόσωπη και ικανοποιητική συνθετική μονογραφία για τη διαμόρφωση της ελληνικής μυθοπλασίας στο πέρασμα των αιώνων. Ύστερα από ανάλογες γραμματολογικές και άλλες προσεγγίσεις ευρωπαϊών νεοελληνιστών (λ.χ., των M. Vitti και H.-G. Beck), ο H. Tonnet συμβάλλει με την εργασία του αυτή (όπως και με τα άρθρα του) στην καλύτερη διερεύνηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας και συχνά φωτίζει τα πράγματα από μια πολύ χρήσιμη δυτική «ματιά», που ευνοεί την ένταξη των ελληνικών λογοτεχνικών πραγμάτων στα αντίστοιχα ευρωπαϊκά συμφραζόμενα.

Πανεπιστήμιο Κύπρου

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΑΠΑΛΕΟΝΤΙΟΥ